जैमिनीय-न्यायमाला

SANSKRIT PUSTAKALAYA
CORNWALLIS STREET

...स्टर खेलाड़ीलाल ऐण्ड सन्स
संस्कृत बुकडिपो
कचौड़ी गली, बनारस सिटी।

सिद्धान्तवागीश

संस्कृतपुस्तकालयात्

श्रीअखिलबन्धुभट्टाचार्य्येण

प्रकाशितौ

१९२५

मूल्यं सार्द्धरौप्यकम्

जैमिनीय-न्यायमाला

श्रीमन्माधवाचार्य्यविरचिता

(स्वरचितविस्ताराख्यया व्याख्यया विभूषिता)

...—(*)—...

प्रथम-द्वितीयाध्यायौ

—(०)—

धानुका-दर्शनचतुष्पाठीस्थप्रधानाध्यापक-

सांख्यतीर्थोपनामक-

श्रीमद्रोहिणीकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्येण

सम्पादितौ

SANSKRIT PUSTAKALAYA CORNWALLIS STREET

कलिकाता, ५८नं कर्णओयालिसष्ट्रीटस्थ-

संस्कृतपुस्तकालयात्

श्रीअखिलबन्धुभट्टाचार्य्येण

प्रकाशितौ

१९२५

मूल्यं सार्द्धरौप्यकम्

पुस्तकमिलनेका ठिकाना:——
संस्कृतपुस्तकालय
५८नं कर्णवालिस ष्ट्रीट, कलकत्ता।

कलिकाता, ४नं श्यामस्कोयारलेनस्थ
स्वकीय संस्कृतमुद्रायन्त्रे
श्रीसुधांशुभूषण भट्टाचार्य्यद्वारा मुद्रित

निवेदनम्—

सुपर्व्व गन्धर्व्व दानवमानवादिकीटपतङ्गतृणगुल्मान्ताखण्डब्रह्माण्ड-प्रकाशैकव्यवसायस्य कारुण्यजलनिधेर्भगवतो ब्रह्मण्यदेवस्यासाद्य करुणा-नीरविन्दुप्रसादमद्य प्रकाशावाणीयेति श्रीमन्माधवाचार्य्यविरचितजैमि-नीयन्यायमालाविस्तरग्रन्थस्य प्रथमद्वितीयाध्यायौ । इमाविव हि राज-कीयगृहीतमीमांसामध्यपरीक्षायाः पाठ्यरूपेण निर्द्दिशितौ, सुतरां पूर्णग्रन्थ-स्यात्यधिकमूल्यत्वात् तद्ग्रहणे अवस्थादीनतराणां छात्राणामेवातिशयं कष्टपरमित्यनुमन्यानयोरंशयोः प्रकाशने संजायतेऽत्यधिका खलु मदीया प्रवृत्तिः । सा च समीचीनासमीचीनतरेति नास्मदीयविचारपरा ।

परमस्य यदानुकूल्यमन्दराचलमालम्ब्य गभीरविघ्नसागराभ्यन्तरप्रसुप्तं मीमांसाग्रन्थसुधाकरखण्डमहमुद्धर्त्तमशक्नुवम् । तच्चिरमस्तु मदीयकृत-ज्ञताभाजनं सोऽयं गैलाग्रामवास्तव्यो बन्धुप्रवरः काव्यतीर्थोपाधिकः श्रीमत्श्रीप्रसन्नठाकुर-चक्रवर्त्ति महाशयः । परं कृतज्ञश्चाहमानन्दा-श्रमसुद्रणालयाध्यक्षस्य यत्तदाश्रममुद्रापितपुस्तकमपि सहायीभूत-मेतस्य पुस्तकसम्पादनव्यापारस्य निरतिशयम् ।

अपि हि वाराणसीप्रभृति विद्वद्वृन्दविश्रुतानेकदेशप्रचारितग्रन्थैः समं समग्रमालोच्य पुस्तकस्यास्य पाठादिकं सङ्गमय्य च समीचीनतरतया प्रतीताः पाठाः एवात्र सुसन्निवेशिताः । तथापि हन्त ! यद्दैवोपचिता-खण्डनियमादवान्तरकार्य्यबाहुल्यादनवधानत्वाच्च, पुरुषकारप्राचुर्य्या-भावाद्वा यत् सम्यक् प्रमादादिदोषरहितं कर्त्तुं नार्हति ग्रन्थरत्नम् । तद्-यद्यच्छात्रानवधानतादि परिलक्ष्यते, तत्तत् सर्व्वं स्वात्मगुणैरेव संशोध-नीयमिति सानुनयमभ्यर्थ्यते दोषज्ञेभ्योऽनेनैव वराकेणेति कृतं विस्तरशोऽवान्तरवाक्येन ।

धानुका-दर्शनचतुष्पाठीतः
१३२२ वङ्गाब्दीय-
सावित्रीचतुर्द्दश्याम्

विधेयस्य
श्रीरोहिणीकान्तदेवशर्म्मणः

ॐ नमो गणेशाय ।

श्रीमाधवकृत-

जैमिनीय-न्यायमालाविस्तरः ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्व्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥१
युक्तिं मानवतीं विदन् स्थिरधृतिर्भेदे विशेषार्थभाग्
आप्तोहःक्रमकृत्प्रयुक्तिनिपुणः श्लाघ्यातिदेशोन्नतिः ।
नित्यस्फूर्त्त्यधिकारवान् गतसदाबाधः स्वतन्त्रेश्वरो
जागर्त्ति श्रुतिमत्प्रसङ्गचरितः श्रीवुक्कणक्ष्मापतिः ॥२॥
यद्ब्रह्मप्रतिपाद्यते प्रगुणयत्तत्पञ्चमूर्त्तिंप्रथां
तत्रायं स्थितिमूर्त्तिमाकलयति श्रीवुक्कणक्ष्मापतिः ।
विद्यातीर्थमुनिस्तदात्मनि लसन्भक्तिं स्वनुग्राहिका
तेनास्य स्वगुणैरखण्डितपदं सार्व्वज्ञमुद्द्योतते ॥३॥
इन्द्रस्याङ्गिरसोनलस्य सुमतिः शैव्यस्य मेधातिथि
र्धौम्यो धर्म्मसुतस्य वैन्यनृपतेः स्वौजा निमेर्गौतमिः ।
प्रत्यग्दृष्टिररुन्धतीसहचरो रामस्य पुण्यात्मनो
यद्वत्तस्य विभोरभूत्कुलगुरुर्मन्त्री तथा माधवः ॥४॥
स खलु प्राज्ञजीवातुः सर्व्वशास्त्रविशारदः ।
अकरोज्जैमिनिमते न्यायमालां गरीयसीम् ॥५॥
तां प्रशस्य सभामध्ये वीरश्रीबुक्कभूपतिः ।
कुरु विस्तरमस्यास्त्वमिति माधवमादिशत् ॥६॥

स भव्याद्भारतीतीर्थयतीन्द्रचतुराननात् ।
कृपामव्याहतां लब्ध्वा परार्द्धप्रतिमोऽभवत् ॥७॥
निर्म्माय माधवाचार्य्यो विद्वदानन्ददायिनीम् ।
जैमिनीयन्यायमालां व्याचष्टे बालबुद्धये ॥८॥

न्यायमालाया आदौ स्वकीयग्रन्थत्वद्योतनाय स्वमुद्रारूपमनेकार्थगर्भेष्टदेवतानमस्कारप्रतिपादकं श्लोकं पठति—

वागीशाद्याः सुमनसः सर्व्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥१॥

इष्टदेवतां नमस्कृत्य चिकीर्षितार्थपरिपालनाय पालके स्वामिनि विद्यमानं महिमानमनुस्मरति—

युक्तिं मानवतीं विदन् स्थिरधृतिर्भेदे विशेषार्थभाग्
आप्तोहः क्रमकृत्प्रयुक्तिनिपुणः श्लाघ्यातिदेशोन्नतिः ।
नित्यस्फूर्त्त्यधिकारवान् गतसदावाधः स्वतन्त्रेश्वरो
जागर्त्ति श्रुतिमत्प्रसङ्गचरितः श्रीबुक्कणक्ष्मापतिः ॥२॥

अत्र चिकीर्षिते धर्म्मशास्त्रे वर्त्तमानानां द्वादशानामध्यायानां ये प्रतिपाद्या अर्थाः, ये च नीतिशास्त्रोक्ता राजधर्म्माः, ते सर्व्वेऽप्यस्मिन् भूपतावुपलभ्यन्ते। नीतिपक्षे—युक्तिर्योगः सन्धिः। सा च युक्तिर्मानवती। मानः सत्कारश्चतुर्षु साम-भेद-दान-दण्डेषूपायेषु प्रथम उपायः। वैरिणो बुद्धिभेदो द्वितीयः। एताभ्यां दानदण्डावप्युपलक्ष्येते। एतैश्चतुर्भिरुपायैर्विशेषेणार्थं धनं भजति प्राप्नोति। एतावता शत्रुजयः कथितः। अवशिष्टेन स्वराज्यप्रतिपालनप्रकारः प्रतिपाद्यते आप्तेष्वमात्यप्रभृतिषु पुरुषेषु "अयमीदृशस्य व्यापारस्य योग्यो, नान्यस्य" इत्येवमूहापोहकुशलः "राजसभायामिते तपस्विनः पूज्या विप्रा दक्षिणभाग उपवेशनीया, एते च भृत्या वामभागे" इति क्रमं करोति तत्तद्ग्रामेष्वधिकृतान् पुरुषानुचितबुद्धिप्रदानेन प्रयोक्तुं निपुणः। समुद्रपर्य्यन्तत्वेनातिवहुलस्य देशस्योन्नतिः समस्तवस्तुसम्पत्तिः। सा च परराष्ट्रनिवासिभिः सकलप्राणिभिः श्लाघ्यते। "इदं कर्त्तव्यम् इदं न" इत्येवं कार्य्याकार्य्यविषया स्फूर्त्तिस्तस्यामधिकारोऽस्य राज्ञो नित्यः सर्व्वत्राप्रतिहतबुद्धित्वात्। गतो निवारितः सतां तपस्विनामावाधो विघ्नो येनासौ गतसदावाधः। देशान्तराधिपतीनां राज्ञामेतदधीनत्वे नापरप्रेष्यत्वादयं स्वतन्त्रः। जगदीश्वरस्य विद्यातीर्थमुनेर्भोगमूर्त्तित्वेनायमीश्वरः। यस्य सभायां गोष्ठीरूपः प्रसङ्गो वेदार्थ-

विषयत्वेन श्रुतिमान्। यदीयं चरितमपि निरन्तरं वेदोक्तरहस्यार्थध्यानरूपत्वेन श्रुतिमद्भवति सोऽयं श्रुतिमत्प्रसङ्गचरितः। एवंविधो बुक्कभूपतिरन्तः परमेश्वरध्याने, बहिः प्रजापालने च नित्यं जागर्त्ति। यथा नीतिशास्त्रोक्तेषु सामभेदादिष्वयं कुशलः, तथा सर्व्वज्ञावतारत्वात् धर्म्मशास्त्रोक्तेषु प्रमाणादिप्रसङ्गान्तेष्वध्यायार्थेषु कुशलः। ते चाध्यायार्था उपरिष्टात् प्रदर्श्यन्ते।

राज्ञः सर्व्वज्ञत्वं सोपपत्तिकं प्रकटयति—

यद्ब्रह्म प्रतिपाद्यते प्रगुणयत्तत्पञ्चमूर्त्तिप्रथां
तत्रायं स्थितिमूर्त्तिमाकलयति श्रीबुक्कणक्ष्मापतिः।
विद्यातीर्थमुनिस्तदात्मनि लसन्मूर्त्तिस्त्वनुग्राहिका
तेनास्य स्वगुणैरखण्डितपदं सार्व्वज्ञमुद्द्योतते ॥३॥

सर्व्वासूपनिषत्सु प्रतीयमानं यत् परं ब्रह्म तदेव शैवागमेषु सृष्टिस्थितिसंहारनिरोधनानुग्रहलक्षणपञ्चकृत्यसिद्ध्यर्थमीशानतत्पुरुषाघोरवामदेवसद्योजातलक्षणानां पञ्चानां मूर्त्तीनां प्रथां प्रसिद्धिं विस्तारं वा प्रगुणयति प्रकटीकरोतीति प्रतिपाद्यते। तत्र तासु मूर्त्तिष्वयं भूपालः स्थितिमूर्त्तिं धत्ते। तस्या मूर्त्ते रात्मनि लसन् विद्यातीर्थमुनिः कृत्स्नस्य जगतोऽनुग्राहिकामूर्त्तिरित्युच्यते। यस्मादयं भूपो वेदान्तोक्तं परं ब्रह्म यस्माच्चागमोक्ता महेश्वरस्य स्थितिमूर्त्तिः, यस्माच्च श्रीविद्यातीर्थमुनिस्तदात्मनि संनिधाय प्रकाशते तस्मात् सर्व्वज्ञत्वमस्य राज्ञः उत्कर्षेणाविद्वदङ्गनागोपालमविवादेन प्रतिभासते।

उक्तगुणोपेतस्य राज्ञो मन्त्रिणं नानापुराणप्रसिद्धदृष्टान्तैर्हितकारितया प्रशंसति—

इन्द्रस्याङ्गिरसो नलस्य सुमतिः शैव्यस्य मेधातिथि-
र्धौम्यो धर्म्मसुतस्य वैन्यनृपतेः स्वौजानिमिर्गौतमिः।
प्रत्यग्दृष्टिररुन्धतीसहचरो रामस्य पुण्यात्मनो
यद्वत्तस्य विभोरभूत्कुलगुरुर्मन्त्री तथा माधवः ॥४॥

चिकीर्षिते ग्रन्थे श्रद्धातिशयमुत्पादयितुं कर्त्तृगौरवं प्रकटयति—

श्रुतिस्मृतिसदाचारपालको माधवो बुधः।
स्मार्त्तं व्याख्याय सर्व्वार्थं द्विजार्थं श्रौत उद्यतः ॥५॥

सर्व्ववर्णाश्रमानुग्रहाय पुराणसारपाराशरस्मृतिव्याख्यानादिना स्मार्त्तो धर्म्मः पूर्व्वं व्याख्यातः। इदानीं द्विजानां विशेषानुग्रहाय श्रौतधर्म्मव्याख्यानाय प्रवृत्तः।

ग्रन्थमारिप्सुर्गुरुमूर्त्त्युपाधिकं सकलवेदशास्त्रप्रवर्त्तकत्वेनालोचितेष्टदेवतारूपं परमेश्वर मादौ नमस्कृत्य श्रोतृप्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं विषयप्रयोजने दर्शयंस्तं ग्रन्थं प्रतिजानीते—

प्रणम्य परमात्मानं श्रीविद्यातीर्थरूपिणम् ।
जैमिनीयन्यायमाला श्लोकैः संगृह्यते स्फुटम् ॥६॥

जैमिनिप्रोक्तानि धर्म्मनिर्णायकान्यधिकरणानि न्यायाः। तेऽस्य ग्रन्थस्य विषयः। पठितुं सुशकैः कतिपयैरेव श्लोकैस्तेषां स्फुटीभावः प्रयोजनम्। न्यायमाला संगृह्यत इति ग्रन्थनाम-निर्द्देशपूर्व्विका प्रतिज्ञा ॥

करिष्यमाणस्य ग्रन्थस्य प्रकारं दर्शयति—

एको विषयसन्देहपूर्व्वपक्षावभासकः ।
श्लोकोऽपरस्तु सिद्धान्तवादी प्रायेण कथ्यते ॥७॥
चत्वारोऽवयवा एकश्लोकेनोक्ताः क्वचित् क्वचित् ।
यत्र क्वापि बहुश्लोकैरुच्यन्तेऽतो न विस्तरः ॥८॥

एकैकस्याधिकरणस्य विषयः, सन्देहः, संगतिः, पूर्व्वपक्षः, सिद्धान्तश्चेति पञ्चावयवाः ; तत्र सङ्गतिरनन्तरमेव व्युत्पादयिष्यमाणेन प्रकारेण प्रत्यधिकरणम् स्वयमेवोहितुं शक्यते। अव-शिष्टानां चतुर्णां अवयवानां संग्राहकाः क्वचित्बहवः श्लोकाः, क्वचिदेक इत्यावापोद्वापाभ्यामन्ततः प्रत्यधिकरणं श्लोकद्वित्वे संख्या पर्य्यवस्यति। अतो बहुत्वाद्बिभ्यता ग्रन्थगौरवशङ्का न कर्त्तव्या।

तमेव ग्रन्थगौरवाभावं स्फुटीकुर्व्वन् रूपकव्याजेन सुबोधत्वं दर्शयति--

सर्व्वथापि सहस्रे द्वे नातिक्रामति संग्रहः ।
मीमांसासागरस्तेन क्रीड़ापुष्करिणी भवेत् ॥९॥

श्लोकेन श्लोकाभ्यां श्लोकैर्वा यथासम्भवं न्यायः संगृह्यताम्। सर्व्वथापि सहस्रन्याय-संग्रहरूपो ग्रन्थः श्लोकसहस्रद्वयपूर्त्तेरर्व्वागेव समाप्स्यते, न तु सहस्रद्वयमतिक्रामति। भाष्यटी-कादीनां बहुत्वाद्दुरवगाहत्वाच्च मीमांसा सागरसमा पूर्व्वमासीत्। क्रियमाणेनानेन ग्रन्थेन दोषद्वयरहितेन राजपुत्राणां बालानां क्रीड़ार्थं निर्म्मितया नाभिदघ्नपुष्करिण्या समा भविष्यति। यद्यपि शास्त्रदीपिकादौ क्वचित् क्वचित् संग्रहश्लोकोऽस्ति, तथापि न सर्व्वत्र विद्यते। यत्रास्ति, तत्रापि विषयसंशययोरसंग्रहान्न श्लोकपाठमात्रेणाधिकरणमुपन्यसितुं शक्यते। अतो न क्वापि गतार्थत्वं शङ्कनीयम्। संगतिं व्युत्पादयति—

शास्त्रेऽध्याये तथा पादे न्यायसंगतयस्त्रिधा ।
शास्त्रादिविषये ज्ञाते तत्तत्संगतिरूह्यताम् ॥१०॥

शास्त्रसंगतिः, अध्यायसंगतिः, पादसंगतिश्चेति त्रिधा संगतिः। सा च शास्त्रादीनां त्रयाणामसाधारणे विषये ज्ञाते सति स्वयमेवोहितुं शक्या ।

शास्त्रस्याध्यायानां चासाधारणं विषयं दर्शयति—

धर्म्मो द्वादशलक्षण्या व्युत्पाद्यस्तत्र लक्षणैः ।
प्रमाणभेदशेषत्वप्रयुक्तिक्रमसंज्ञकाः ॥११॥
अधिकारोऽतिदेशश्च सामान्येन विशेषतः ।
ऊहो बाधश्च तन्त्रं च प्रसङ्गश्चोदिताः क्रमात् ॥१२॥

लक्षणान्यध्यायाः। द्वादशानां लक्षणानां समाहारो द्वादशलक्षणी। तादृशस्य द्वादशलक्षणोपेतस्य शास्त्रस्य धर्म्मो विषयः।

प्रमाणादयः प्रसङ्गान्ता द्वादशपदार्थाः क्रमाद्द्वादशानामध्यायानां विषयाः। **प्रथमेऽध्याये**—विध्यर्थवादादिरूपं प्रमाणं निरूपितम्। **द्वितीये**—यागदानादिकर्म्मभेदः। **तृतीये**—प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाद्यर्थत्वेन तच्छेषत्वम्। **चतुर्थे**—"गोदोहनस्य पुरुषार्थत्वप्रयुक्त्यानुष्ठानम्, न तु क्रत्वर्थप्रयुक्त्या" इत्येवमादयः। **पञ्चमे**—क्रमनियतिविधेयत्वादयः। **षष्ठे**—"कर्त्तुरधिकारो, नान्धादेः" इत्यादयः। **सप्तमे**—"समानमितरच्छ्येनेन" इत्यादि प्रत्यक्षवचनेन, अग्निहोत्रादिनाम्नानुमितवचनेन च सामान्यतोऽतिदेशः। **अष्टमे**—सौर्य्यं चरुं निर्व्वपेत्"इत्यत्र निर्व्वापस्तद्धितेन देवता निर्द्देश एकदेवतात्वमौषधद्रव्यकत्वमिति लिङ्गेनाग्नेयपुरोडाशेतिकर्त्तव्यतैव, नान्यस्य इत्येवमादिर्विशेषतोऽतिदेशः। **नवमे**—प्रकृतौ "अग्नये जुष्टं निर्व्वपामि" इति पठिते मन्त्रे विकृतौ सौर्य्यचरावग्निपदपरित्यागेन सूर्य्यपदप्रक्षेपेण "सूर्य्याय जुष्टं निर्व्वपामि" इत्येवमादूहः। **दशमे**—कृष्णलेषु चोदकप्राप्तस्यावघातस्य वितुषीकरणासम्भवेन लोप इत्येवमादिर्बाधः। **एकादशे**—बहूनामाग्नेयादीनां प्रधानानां सकृदनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेनोपकार इतितन्त्रम्। **द्वादशे**—प्रधानस्य पशोरुपकारायानुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेन पश्वङ्गपुरोडाशेऽप्युपकार इत्यादि प्रसङ्गः।

पादानामसाधारणं विषयं दर्शयति—

विध्यर्थवादस्मृतयो नाम चेति चतुर्व्विधम् ।
प्रथमाध्यायगैः पादैश्चतुर्भिर्मानमीरितम् ॥१३॥

प्रथमे पादे—विधिरूपं मानमीरितम्। **द्वितीये**—अर्थवादरूपम्। अर्थवादो मन्त्रस्याप्युपलक्षक:। **तृतीये**—स्मृतिरूपम्। स्मृतिराचारमप्युपलक्षयति। **चतुर्थे**—उद्भिच्चित्रादिनामरूपम्।

उपोद्घात: कर्म्मभेदमानं तस्यापवादगी:।
प्रयोगभेद इत्येते द्वितीयाध्यायपादगा: ॥१४॥

द्वितीयाध्यास्य प्रथमे पादे—आख्यातमेवापूर्व्वबोधकम्, अपूर्व्वसद्भावश्चेत्यादिक: कर्म्मभेदचिन्तोपयुक्त उपोद्घातो वर्णित:।—**द्वितीये**—धातुभेदपुनरुक्त्यादिभि: कर्म्मभेद:। **तृतीये**—रथंतरादीनां कर्म्मभेदप्रामाण्यापवाद:। **चतुर्थे**—नित्यकाम्ययो: प्रयोगयोर्भेद:।

श्रुतिलिङ्गं च वाक्यादिविरोधप्रतिपत्तय:।
अनारभ्योक्तिबह्वर्थस्वाम्यर्था अष्टपादगा: ॥१५॥

तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे—शेषत्वबोधकानां श्रुतिलिङ्गादीनां मध्ये श्रुतिर्विचारिता। **द्वितीये**—लिङ्गम्। **तृतीये**—वाक्यप्रकरणादि। **चतुर्थे**—निवीतोपवीतादिष्वर्थवादत्वविधित्वादिनिर्णयहेतु: श्रुत्यादे: परस्परविरोधसदसद्भाव:। **पञ्चमे**—प्रतिपत्तिकर्म्माणि। **षष्ठे**—अनारभ्याधीतानि। **सप्तमे**—बहुप्रधानोपकारप्रयाजादीनि **अष्टमे**—याजमानानि।

प्रधानस्य प्रयोक्तृत्वमप्रधानप्रयोक्तृता।
फलचिन्ता जघन्याङ्गचिन्तेत्येते चतुर्थगा: ॥२६॥

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे—प्रधानभूतामिक्षा दध्यानयनस्य प्रयोजिकेत्यादि प्रधानप्रयोक्तृत्वं विचारितम्। **द्वितीये**—अप्रधानं वत्सापाकरणं शाखाच्छेदे प्रयोजकमित्याद्यप्रधानप्रयोक्तृत्वम्। **तृतीये**—जुहूपर्णमयीत्वादेरपापश्लोकश्रवणादिफलभावाभावचिन्ता। **चतुर्थे**—राजसूयगतजघन्याङ्गाक्षद्यूतादिचिन्ता।

श्रुत्यादिभि: क्रमस्तस्य विशेषो वृद्ध्यवर्द्धने।
श्रुत्यादेर्बलिता चेति पञ्चमाध्यायपादगा: ॥१७॥

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमे पादे—श्रुत्यर्थपाठादिभि: क्रमो निरूपित:। **द्वितीये**—वाजपेयगतेषु सप्तदशसु पशुष्वेकैकधर्म्मसमापनमित्यादिक्रमविशेष:। **तृतीये**—पञ्चप्रयाजादीनामावर्त्तनेनैकादशत्वमित्यादिवृद्धि: अदाभ्यग्रहे चित्रिण्योरनावृत्तिरित्यादि वृद्ध्यभाव:। **चतुर्थे** क्रमनियामकानां श्रुत्यर्थपाठादीनां प्रबलदुर्ब्बलभाव:।

अधिकारी तस्य धर्म्माः प्रतिनिध्यर्थलोपने ।
दीक्षा सत्रं देयवह्नी षष्ठे पादेष्वमी स्थिताः ॥१८॥

षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे—कर्म्माधिकारः कर्तुरस्ति, अन्धादेर्नास्ति, स्त्रिया अस्ति, स च पत्या सह, इत्येवमादिनाधिकारी निरूपितः। **द्वितीये**—सर्वाधिकारिणां प्रत्येकं कृत्स्नं फलं, दर्शपूर्णमासयोः कर्त्तव्यनियमः, काम्यं कर्म्म समापनीयम्, इत्येवमादयोऽधिकारिधर्म्मा उक्ताः। **तृतीये**—द्रव्यस्य प्रतिनिधिरस्ति, देवादीनामग्न्यादीनामधिकारिणश्च स नास्ति, इत्यादिनिरूपणम्। **चतुर्थे**—पदार्थलोपनम् विचारितम्, "अवत्त नाशे सत्याज्येन यजेत, इड़ाज्यस्य नाशे सति शेषान्नं ग्राह्यम्" इत्यादिकम्। **पञ्चमे**—कालापराधेन चन्द्रोदये सत्यभ्युदयेष्टिः प्रायश्चित्तम्, ज्योतिष्टोमस्यैकादयो दीक्षाः, द्वादशाहस्य द्वादशदीक्षाः, इत्यादि निरूपितम्। **षष्ठे**—सर्वाधिकारिणस्तुल्यकल्पा एव, सत्रं विप्रस्यैव, इत्येवमादिकं चिन्तितम्। **सप्तमे**—पित्रादिकं न देयं। महाभूमिर्न देया, इत्येवमादिर्देयविचारः। **अष्टमे**—लौकिकाग्नावुपनयनहोमः, स्थपतीष्टिस्तथैव, इत्येवमाद्यग्निविचारः कृतः।

प्रत्यक्षोक्तातिदेशोऽस्य शेषः सामनिरूपणम् ।
नामलिङ्गातिदेशौ द्वौ सप्तमाध्यायपादगाः ॥ १९ ॥

सप्तमाध्यायस्य प्रथमे पादे—समानमितरच्छ्येनेन, इत्यादिप्रत्यक्षवचनातिदेशः। **द्वितीये**—रथंतरशब्देन गानमात्राभिधायिना गानस्यैवातिदेशत्वमित्यं तादृशः पूर्व्वोक्तातिदेशस्य शेषो विचारितः **तृतीये**—अग्निहोत्रनाम्नातिदेशः। **चतुर्थे**—निर्व्वापौषधद्रव्यादिलिङ्गातिदेशः।

स्पष्टलिङ्गादथास्पष्टात् प्रबलादपवादतः ।
अतिदेशविशेषाः स्युरष्टमाध्यायपादगाः ॥ २० ॥

अष्टमाध्यायस्य प्रथमे पादे—स्पष्टेन लिङ्गेनातिदेशविशेषः। तद्यथा—सौर्य्यचरावतिदेशकानि निर्व्वापः, तद्धितेन देवतानिर्द्देशः, एकदेवतत्वम्, औषधद्रव्यकत्वम्, इत्यादीनि स्पष्टान्याग्नेयलिङ्गानि। **द्वितीये**—अस्पष्टैर्लिङ्गैरतिदेशः, तद्यथा—वाजिने हरिःसामान्येन लिङ्गेन पयोविध्यन्तोऽतिदिश्यते। तत्र लिङ्गमस्पष्टम्, शीघ्रं तद्बुद्ध्यनुत्पादनात्। **तृतीये**—प्रबलेन लिङ्गेनातिदेशः। तद्यथा—आभिचारिकेष्टावाग्नावैष्णवसारस्वतबार्हस्पत्येषु हरिःसु त्रित्वेन लिङ्गेन यथाक्रममाग्नेयादिविध्यन्ते प्राप्ते द्विदेवत्यत्वेन लिङ्गेन प्रथम आग्नावैष्णवे तृतीयस्याग्नीषोमीयस्य विध्यन्तोऽतिदिष्टः। प्रबलं च द्विदेवत्यत्वम्। शब्दोच्चारणमात्रेण सहसा प्रतिभासात्। क्रमस्तु विलम्बितप्रतीत्या दुर्व्वलः। **चतुर्थे**—दर्व्विहोमेषूतिदेशोऽपोद्यते।

ऊहारम्भोऽथ सामोहो मन्त्रोहस्तत्प्रसङ्गतः ।
नवमाध्यायपादेषु चतुर्ष्वेते प्रकीर्त्तिताः ॥ २१ ॥

नवमाध्यायस्य प्रथमे पादे—उपोद्घातपूर्व्वकमूहविचारप्रारम्भः तत्र प्रयाजादयो धर्म्मा अपूर्व्वप्रयुक्ताः। अवघातमन्त्रादिष्वविवचितं व्रीह्याग्न्यादिस्वरूपं साधनविशेषत्वमात्रं विवचितमित्यादिरूपोद्घातः। सविवक्षितपूषशब्दानां विकृतिषु नास्त्यूहः। अग्निशब्दस्यास्त्यूहः। इत्यादिक ऊहविचारारम्भः। द्वितीये—सपरिकरः सामोहः। तृतीये मन्त्रोहः। चतुर्थे मन्त्रोहप्रसङ्गापतितो विचारः।

द्वारलोपोऽस्य विस्तारः कार्य्यैकत्वं समुच्चयः।
ग्रहसामप्रकीर्णानि नञर्थश्चाष्टपादगाः ॥ २२ ॥

दशमाध्यायस्य प्रथमे पादे—बाधहेतुर्द्वारलोपो निरूपितः। तद्यथा—"स्वयं कृता वेदिर्भवति" इत्यत्र वेदिनिष्पादनरूपस्य द्वारस्य लोपेन निष्पादकाना मुद्धननादीनां बाधः। कृष्णलेषु वितुषीकरणरूपस्य द्वारस्य लोपेनावघातस्य बाधः। द्वितीये—संक्षेपेणोक्तस्य द्वारलोपस्य बहुभिरुदाहरणै विस्तारः। तृतीये—बाधकारणं कार्य्यैकत्वम्। तद्यथा—प्रकृतौ गवाश्वादिदक्षिणाया ऋत्विक्परिक्रयः कार्य्यम्। तथा विकृतिरूपे भूनाम्येकाहे धेनुरूपाया दक्षिणायास्तदेव कार्य्यम्। ततोधेन्वा गवाश्वादिदक्षिणा विकृतौ चोदकप्राप्ता बाध्यते। चतुर्थे—नक्षत्रेष्टिविहिता उपहोमा श्चोदकप्राप्तै र्नारिष्टहोमैः सह समुच्चीयन्ते, इत्यादिः समुच्चयः पञ्चमे—षोडशिग्रहः प्रकृतिगामी। स चाग्रयणपात्रादेव ग्रहीतव्यः, इत्यादिर्बाधप्रसङ्गागतोग्रहादिविचारः। षष्ठे—"साम ऋचे गेयम्" इत्यादिर्बाधप्रसङ्गागतः सामविचारः। सप्तमे—पश्वङ्गेषु प्रत्यङ्गं हविर्भेदः, न कृत्स्नः पश्वर्हविर्भेदः। ग्रहमेधीयमपूर्व्वं कर्म्मेत्यादिर्बाधप्रसङ्गागतः प्रकीर्णविचारः। अष्टमे—"नानुयाजेषु" इति पर्य्युदासः, "न सोमे" इत्यर्थवादः, "नातिरात्रे" इति प्रतिषेधः, इत्यादिर्बाधोपयुक्तो नञर्थविचारः।

उपोद्घात स्तथा तन्त्रावापौ तन्त्रस्य विस्तृतिः।
आवापविस्तृतिश्चैकादशाध्यायस्य पादगाः ॥ २३

एकादशाध्यायस्य प्रथमे पादे—तन्त्रस्योपद्घातोवर्णितः। द्वितीये—तन्त्रावापौ संक्षेपेणोक्तौ। तृतीये—तन्त्रमुदाहरणबाहुल्येन प्रपञ्चितम्। चतुर्थे—तथैवावापः प्रपञ्चितः।

प्रसङ्ग स्तन्त्रिनिर्णीतिः समुच्चयविकल्पने।
द्वादशाध्यायपादार्था इति पादार्थसंग्रहः ॥ २४

द्वादशाध्यायस्य प्रथमे पादे—पशुधर्म्माणां पशुपुरोडाशे प्रसङ्गः, सौमिकवेदेरुत्तरकालीनकर्म्मसु प्रसङ्ग इत्यादि विचारः । **द्वितीये**—सवनीयपशोस्तन्त्रित्वम्, न तु सवनीयपुरोडाशानाम् । विकृतिस्तन्त्रिणी, न प्रकृतिः, अन्वारम्भणीया विकृतिष्वपि स्यात्, न तु प्रकृतावेवेत्यादिविचारः । **तृतीये**—लग्वाससोः समुच्चयः । आधारगतानामृजुत्वसंततत्वादीनां समुच्चय इत्यादिकं प्राधान्येन यवव्रीह्योर्विकल्प इत्यादिकं समुच्चयापवादत्वेन, इत्युभयं चिन्तितम् । **चतुर्थे**—ऐन्द्राबार्हस्पत्ययाज्यानुवाक्ययुगलयोर्विकल्प इत्यादिकं प्राधान्येन । याज्यानुवाक्ययोः समुच्चय इत्यादिकं विकल्पापवादत्वेनेत्युभयं चिन्तितम् । तदेवं द्वादशाध्यायगतेषु षष्टिसंख्याकेषु पादेषु प्रतिपाद्या अर्थाः संगृहीताः ।

ननु यथोक्तेभ्यः पादार्थेभ्योऽन्येऽप्यर्था बहवस्तत्तत्पादेषु विचार्यन्ते, तेषां कथं तत्तत्पादान्तर्भाव इत्याशङ्क्याह—

उपोद्घातापवादाभ्यां प्रसङ्गानुप्रसङ्गतः ।
तत्तत्पादगतत्वेन विचारान्तरमुन्नयेत् ॥ २५

यथोक्तपादप्रतिपाद्यादन्येष्वर्थेषु यथोचितं कश्चिदुपोद्घातः कश्चिदपवादः कश्चित्प्रसङ्गपतितः, कश्चिदनुप्रसङ्गपतितः । इत्येवं पादान्तर्भाव उन्नेयः । ननु सन्त्वेवमध्यायानां पादानां च व्यवस्थिता अर्थाः । तदीयस्तु क्रमः कथमवगन्तव्य इत्यत आह—

शास्त्रे पूर्व्वोत्तरीभावोऽध्यायानामभिधास्यते ।
पादानां तु तमत्रैव लेशादुत्पादयामहे ॥२६॥

एकस्मिन्नध्याये समाप्ते सति, अध्यायान्तरारम्भे, तयोरध्याययोः पूर्व्वापरीभावो वच्यते । प्रथमाध्यायगतानां पादानां पूर्व्वोत्तरीभाव उदाहृते सति तद्दृष्टान्तेन पादान्तरेष्वपि तस्योत्प्रेचितुं शक्यतया तमुदाहरति—

विधिः साचान्मितिर्धर्म्मे तस्य शेषोऽर्थवादगीः ।
वेदमूला स्मृतिर्नाम वाक्यांशोऽमीष्वतः क्रमः ॥२७॥

जिज्ञास्यत्वेन प्रतिज्ञाते धर्म्मे विधिवाक्यं साचात्प्रमाणमिति तद्विचारः प्रथमे पादे युक्तः । अर्थवादवाक्यस्य विधिद्वारा प्रामाण्याद्विध्यनन्तरभावित्वम् । स्मृतिवाक्यस्य सार्थवादविधिरूपवेदमूलतया प्रामाण्यादर्थवादोत्तरभावित्वम् । नामधेयस्य वाक्यैकदेशत्वेन पूर्व्वोक्तविधिवाक्यविचारोत्तरकालीनत्वम् । अनेन न्यायेनोत्तराध्यायगतपादानां परस्परं क्रम उन्नेयः ।

इत्थं शास्त्रस्याध्यायानां पादानां च क्रमविशेषविशिष्टानामसाधारणप्रतिपाद्यमर्थं निरूप्य तन्निर्णयफलं दर्शयति—

ऊहित्वा संगतीस्त्रिस्रस्तथावान्तरसंगतिम् ।
ऊहेताचेपदृष्टान्तप्रत्युदाहरणादिकम् ॥२८॥

शास्त्रादिप्रतिपाद्यार्थसंबन्धितयाधिकरणे योजिते सति तस्याधिकरणस्य शास्त्रसंगतिः, अध्यायसंगतिः, पादसंगतिश्चेति तिस्र ऊहिता भवन्ति। तद्यथा—प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादस्य द्वितीयाधिकरणे धर्म्मस्य लक्षणप्रमाणराहित्यं पूर्व्वपक्षीकृत्य तत्सद्भावः प्रतिपादितः। तस्याधिकरणस्य धर्म्मसंबन्धितया धर्म्मविचारशास्त्रे संगतिः। प्रमाणविचाररूपत्वात् प्रथमाध्याये संगतिः। विधिवाक्यस्य प्रमाणत्वेनोपन्यासात् प्रथमपादे संगतिः। यथैतत् संगतित्रयमूहितम्, तथा पूर्व्वोत्तराधिकरणयोः परस्परमवान्तरसंगतिरूहणीया। सा चानेकरूपा, आक्षेपसंगतिः, दृष्टान्तसंगतिः, प्रत्युदाहरणसंगतिः, प्रासङ्गिकसंगतिः, उपोद्घातसंगतिः, अपवादसंगतिश्चेत्येवमादिरूपा।

तासामाक्षेपादिसङ्गतीनामूहं व्युत्पादयति—

पूर्व्वन्यायस्य सिद्धान्तयुक्तिं वीक्ष्य परे नये।
पूर्व्वपक्षोक्तयुक्तिश्च तत्राक्षेपादि योजयेत् ॥२८॥

तदेतत्सर्व्वं योजयित्वा प्रदर्श्यते—प्रथमेऽध्याये प्रथमपादस्य प्रथमाधिकरणगतः "धर्म्मविचारशास्त्रं वैधम्" इति सिद्धान्तः। "अर्थज्ञानहेतावध्ययने नियमविधिः सम्भवात्" इति तद्युक्तिः। द्वितीयाधिकरणे—"धर्म्मे लक्षणं प्रमाणं च नास्ति" इति पूर्व्वपक्षः। "लौकिकाकारहीनत्वात् प्रत्यक्षाद्यप्रवृत्तेश्च" इति तद्युक्तिः। तया युक्त्या धर्म्मस्य लक्षणप्रमाणरहितत्वे सति "नरविषाणसमो धर्म्म" इति तद्विचारशास्त्रस्य विधेयत्वमनुपपन्नमित्याक्षेपसङ्गतिः। यथा प्रथमाधिकरणे—नियमविधिसम्भवेन हेतुना विचारशास्त्रस्य विधेयत्वमुक्तम्। तथा द्वितीयाधिकरणे—लौकिकाकारहीनत्वप्रत्यक्षाद्यप्रवृत्तिरूपेण हेतुना धर्म्मे लक्षणप्रमाणे न स्त इति दृष्टान्तसङ्गतिः। यथा प्रथमाधिकरणसिद्धान्ते पूर्व्वोक्तयुक्तिरवलोक्यते तथा द्वितीयाधिकरणे काञ्चिदपि युक्तिं न पश्याम इति प्रत्युदाहरणसङ्गतिः। एते दृष्टान्तप्रत्युदाहरणसङ्गती:सन्दबुद्धिभिरपि सर्व्वत्रोत्प्रेक्षितुं शक्येते। पञ्चमाधिकरणे विधिवाक्यस्य निरपेक्षत्वात् प्रामाण्यं वर्णितम्। तस्य च वाक्यस्य शब्दार्थयोर्मध्ये शब्दकोटिनिविष्टत्वाद्वाक्यप्रसङ्गेन शब्दनित्यत्वम्, षष्ठाधिकरणे वर्ण्यत इति प्रासङ्गिकसङ्गतिः। सप्तमाध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयाधिकरणेन सौर्य्यादिविकृतिषु वैदिकमङ्गजातमुपदेष्टुं तदुपयोगित्वेन प्रथमाधिकरणे धर्म्मसापेक्षत्वं साधितम्। तत्र प्रथमाधिकरणमुपोद्घातः। सेयमुत्तराधिकरणेन सह पूर्व्वाधिकरणस्योपद्घातसङ्गतिः। प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणे—अष्टकादिस्मृतेः प्रामाण्यमुक्तम्। द्वितीयाधिकरणे सर्व्ववेष्टनस्मृतेः पूर्व्ववत्प्राप्तप्रामाण्यमपोद्यते। सेयमपवादसङ्गतिः। अनया दिशा सर्व्वत्र सङ्गतिरूहणीया।

इत्थं संगतीर्व्युत्पाद्याथ प्रत्यधिकरणं विषय-संशय-पूर्व्वपक्ष-सिद्धान्तांश्चतुरोऽवयवान् संजिघृक्षुर्भट्टनतेनाधिकरणान्यारचयति, तत्रेदं प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे धर्म्मशास्त्रारम्भाख्यं प्रथमाधिकरणम्।

स्वाध्यायोऽध्येय इत्यस्य विधानस्य प्रयुक्तितः।
विचारशास्त्रं नारभ्यमारभ्यं वेति संशयः ॥१॥
अर्थधीहेतुताधीतेर्लोकसिद्धावघातवत्।
नियामकं न चैवातो वैधारम्भो न सम्भवी ॥२॥
दर्शापूर्व्ववदत्रात्र क्रत्वपूर्व्वं नियामकम्।
अर्थनिर्णायकं शास्त्रमत आरभ्यतां विधेः ॥ ३ ॥

"चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म्मः" इत्यारभ्य "अन्वाहार्य्ये च दर्शनात्" इत्येतदन्तं जैमिनिप्रोक्तं सूत्रजातं धर्म्मविचारशास्त्रम्। तदेतस्य प्रथमाधिकरणस्य विषयः "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इत्यध्ययनविधिः, अक्षरग्रहणमात्रपर्य्यवसायीति केचिन्मन्यन्ते। अपरेत्वेवमाहुः—अर्थज्ञानरूपदृष्टप्रयोजनायेदमध्ययनं विधीयते। अर्थज्ञानं विचारमन्तरेण न सम्भवति। ततो विधिर्विचारशास्त्रस्य प्रयोजक इति। तत्रैवं संशयः, इदं विचारशास्त्रं विधिप्रयुक्त्या नारम्भणीयम्, उतारम्भणीयम् इति। तत्र अर्थज्ञानायाध्ययनस्य विधिः, इति वदन् वादी प्रष्टव्यः, किमत्यन्तमप्राप्तमध्ययनं विधीयते? किंवा पक्षेऽप्राप्तमवघातवन्नियम्यते? इति। नाद्यः, विमतं वेदाध्ययनमर्थज्ञानहेतुः, अध्ययनत्वात्, भारताध्ययनवत्, इत्यनुमानेनैव विधिनिरपेक्षेण प्राप्तत्वात्। तर्ह्यस्तु द्वितीयः पक्षः। अवघातवन्नियमविधित्वसम्भवात्। यथा नखैरवघातेन वा तण्डुलनिष्पत्तिसम्भवात् पक्षेऽप्राप्तोऽवघातो विधिनावश्यं कर्त्तव्य इति नियम्यते। तथा लिखितपाठेन गुरुपूर्व्वकाध्ययनेन वार्थज्ञानसम्भवात् पक्षेऽप्राप्तमध्ययनं विधिना नियम्यत इति चेत्? न, वैषम्यात्; अवघातनिष्पन्नैरेव तण्डुलैरवान्तरापूर्व्वद्वारेण दर्शपूर्णमासौ परमापूर्व्वं जनयतः, नान्यथा। ततो दर्शपूर्णमासापूर्व्वमवघातस्य नियमहेतुः।

अत्र तु लिखितपाठजन्येनैवार्थज्ञानेन क्रत्वनुष्ठानसिद्धेरध्ययनस्य नियमहेतुर्नास्ति। अतोद्विविधविध्यसम्भवादर्थज्ञानहेतुविचार-शास्त्रारम्भस्य वैधत्वं नास्ति। तर्हि श्रूयमाणस्य विधेः का गति-रिति चेत्? स्वर्गाद्याचरग्रहणमात्रं विधेयमिति वदामः। अश्रुतोऽपि स्वर्गो विश्वजिन्न्यायेन कल्पनीयः, "स स्वर्गः स्यात् सर्व्वान् प्रत्य-विशेषात्" इतिसूत्रेण विश्वजित्यश्रूयमाणमप्यधिकारिणं सम्पादयितुं तद्विशेषणं स्वर्गफलं युक्त्या स्थापितम्। तद्वदध्ययनेऽप्यस्तु। एतदेवाभिप्रेत्योक्तं "विनापि विधिना दृष्टलाभान्नहि तदर्थता। कल्प्यस्तु विधिसामर्थ्यात् स्वर्गो विश्वजिदादिवत्"॥ इति। एवं च सति "वेदमधीत्य स्नायात्" इति शास्त्रमनुगृह्यते; अस्मिन् शास्त्रे वेदाध्ययनसमावर्त्तनयोर्नैरन्तर्य्यं प्रतीयते। त्वत्पक्षे तु—अधीतेऽपि वेदे धर्म्मविचारणाय गुरुकुल एवाधिवासः कर्त्तव्यः। तथा सति तन्नैरन्तर्य्यं वाध्यते तस्माद्विचारशास्त्रस्य वैधत्वाभावात् पाठमात्रेण धर्म्मसिद्धेः समावर्त्तनशास्त्राच्च धर्म्मविचारशास्त्रं नारम्भणीयमिति पूर्व्वपक्षः।

अत्रोच्यते, यदुक्तं—"लोकसिद्धत्वात् नाप्राप्तविधिरिति"; तत्तथै-वास्तु। नियमविधित्वं तु न वारयितुं शक्यम्। यथा दर्शपूर्ण-मासजन्यं परमापूर्व्वमवघातनियमजन्यस्यावान्तरापूर्व्वस्य कल्पकम्, एवमशेषक्रतुजन्यमपूर्व्वजातं क्रतुज्ञानसाधनाध्ययननियमजन्यस्या-पूर्व्वस्य कल्पकं भविष्यति। नियमादृष्टानङ्गीकारे च श्रूयमाणो विधिर-नर्थकः स्यात्। नच विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गार्थत्वं युक्तं, दृष्टफलेऽर्थ-ज्ञाने सम्भवत्यदृष्टस्य कल्पयितुमशक्यत्वात्। अतएवोक्तं "लभ्यमाने फले दृष्टे नादृष्टपरिकल्पना। विधेस्तु नियमार्थत्वान्नानर्थक्यं भविष्यतीति"। नन्वेवमपि श्रुतव्याकरणाद्यङ्गस्याधीतवेदस्य पुरुष-स्यार्थज्ञानसम्भवाद्विचारशास्त्रस्य वैयर्थ्यमिति चेत्? न, ज्ञानमात्र-सम्भवेऽपि निर्णयस्य विचाराधीनत्वात्। "अक्ताः शर्करा उपदधाति"

इत्यत्र "घृतेनैव, न तैलादिना" इत्ययं निर्णयो व्याकरणेन निरुक्तेन निगमेन वा न सिध्यति। विचारशास्त्रन्तु "तेजो वै घृतमिति" वाक्यशेषादर्थं निर्णेष्यति, अतो विचारो वैधः। "वेदमधीत्य स्नायादिति" शास्त्रं त्वध्ययनसमावर्त्तनयोः पूर्व्वापरीभावसमानकर्त्तृकत्वे एवाचष्टे, न त्वानन्तर्य्यं तस्माद्विधिवशादेव विचारशास्त्रमारम्भणीयमिति सिद्धान्तः।

अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमतमाह—

अथवाध्यापनात् सिद्धेर्नैवास्त्यध्ययने विधिः।
तेन पूर्व्वोत्तरौ पक्षौ प्रसाध्यावन्यहेतुभिः ॥ ४ ॥
विधेयाध्यापनं सिध्येद्बालस्यार्थधियं विना।
तेन निर्व्विषयं शास्त्रं निष्फलं चेत्युपेक्ष्यताम् ॥ ५ ॥
स्वतः प्राप्तार्थबोधस्य विवक्षानपनोदनात्।
विषयादि सुसम्पादं शास्त्रमारभ्यते ततः ॥६॥

"अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत, तमध्यापयीत" इत्यध्यापनं विहितम्। न चात्र नियोज्याभावः, आचार्य्यत्वकामिनो नियोज्यत्वात्। "उपनयीत" इत्यनेनाचार्य्यकरणे "संमाननोत्सञ्जनाचार्य्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु निय" इति पाणिनिसूत्रेण विहितेनापदेन नियोज्यविशेषणमाचार्य्यत्वं प्रतीयते। उपनयने यो नियोज्यः स एवाध्यापनेऽपि। तयोरेकप्रयोजनत्वात्। एवं सत्याचार्य्यकर्त्तृकमध्यापनं माणवककर्त्तृकेनाध्ययनेन विना न सिध्यतीत्यध्यापनविधिप्रयुक्त्यैवाध्ययनानुष्ठानसिद्धेर्न पृथगध्ययने विधिरभ्युपगन्तव्यः। श्रूयमाणं विधिवाक्यं नित्यानुवादत्वेनाप्युपपद्यते। ततोऽध्ययनविधिमुप-

जीव्यपूर्व्वमुपन्यस्तौ पूर्व्वोत्तरपक्षावन्यथा वर्णनीयौ। विषयसंशयोस्तु नास्ति विप्रतिपत्तिः। विचारशास्त्रं विषयः। अवैधं, वैधं वेति संशयः। तत्र वैधत्ववादी प्रष्टव्यः, विधियमाचार्य्यकर्त्तृकमध्यापनं किं माणवकस्यार्थज्ञानमपि प्रयुञ्जीत? किंवा पाठमात्रम्? नाद्यः अन्तरेणाप्यर्थज्ञानमध्यापनसिद्धेः। पाठमात्रेतु विचारस्य विषयो न भवति। आपाततः प्रतीतः सन्दिग्धोऽर्थो विषयः। तथा सति यत्रार्थप्रतीतिरेव नास्ति तत्र सन्देहस्य का कथा। निर्णयो विचारस्य फलम्। सोऽपि विषयवद्दूरापेतः। अतो विषयप्रयोजनाभावाद्विचारशास्त्रं नारम्भणीयमिति पूर्व्वपक्षः।

अत्रोच्यते, मा नामाध्यापनेनार्थावबोधः प्रयुज्यताम्, तथापि साङ्गवेदाध्यायिनो निगमनिरुक्तव्याकरणे व्युत्पन्नस्य पौरुषेयग्रन्थेष्विव वेदेऽप्यर्थावबोधः स्वत एव प्राप्नोति। ननु यथा "विषं भुङ्क्ष्व" इत्यत्र प्रतीयमानोऽप्यर्थो न विवक्षितः, तथा वेदार्थस्याविवक्षायां विषयाद्यभावस्तदवस्थ इति चेत्? न, विवक्षाया अपनोदितुमशक्यत्वात्। विषभोजनवाक्यस्याप्तप्रणीतत्वेन बाधो माभूदिति मुख्यार्थस्तत्र परित्यक्तः। वेदे तु कुतो न विवक्षितार्थत्वम्? विवक्षिते च वेदार्थे यत्र यत्र पुरुषस्य सन्देहः स सर्व्वोऽपि विचारशास्त्रस्य विषयः। तन्निर्णयः प्रयोजनम्। ततोऽध्यापनविधिप्रयुक्तेनाध्ययनेन बुध्यमानस्यार्थस्य विचार्य्यत्वाद्विचारशास्त्रस्य वैधत्वं सिद्धम्।

अथ धर्म्मलक्षणाख्यं द्वितीयाधिकरणम्।

विचारविषयो धर्म्मो लक्षणेन विवर्ज्जितः।
मानेन वाथवोपेतस्ताभ्यामिति विचिन्त्यते ॥ ७ ॥
लौकिकाकारहीनस्य तस्य किं नाम लक्षणम्।
मानशङ्का तु दूरेऽत्र प्रत्यक्षाद्यप्रवर्त्तनात् ॥ ८ ॥

चोदनागम्य आकारो ह्यर्थत्वे सति लक्षणम्।
अत एव प्रमाणं च चोदनैवात्र नो कुत:॥ ६॥

लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसिद्धि:; अतएवाहु:, "मानाधीना मेयसिद्धिर्मानसिद्धिश्च लक्षणादिति"। सजातीयविजातीयव्यावर्त्तको लक्ष्यगत: कश्चिल्लोकप्रसिद्धआकारोलक्षणम्। तेन च लक्षणेन लक्ष्ये वस्तुनि सम्भावनावुद्धौ जातायां प्रमातुमुद्युक्त: प्रमाणेन तदवगच्छति। यद्यथा—"सास्नादिमती गौ"रित्युपश्रुत्य चतुष्पात्सु जीवेषु तल्लक्षणलक्षितपदार्थमन्विष्य "इयं गौरिति" चक्षुषावगच्छति। एवञ्च सत्यलौकिकत्वाद्धर्म्मस्य नास्ति लक्षणम्। तत्र कुत: प्रमातुमुद्योग:। कथञ्चित्तदुपयोगेऽपि न तत्र प्रमाणसद्भाव: शङ्कितुमपि शक्य:। न तावदत्र प्रत्यक्षं क्रमते, धर्म्मस्य रूपादिरहितत्वात्। अतएव व्याप्तिग्रहणाभावान्नानुमानम्। प्रत्यक्षाद्यनुमानमूलश्च शब्दस्य सङ्गतिग्रह:। ततो व्युत्पत्त्यभावान्नागमोऽपि तत्र प्रवर्त्तते। तस्माद्धर्म्मो लक्षणप्रमाणरहित इति पूर्व्वपक्ष:। मा भूच्चक्षुरादिगम्यो लौकिक आकार:। तथापि चोदनागम्य: स्वर्गफलसाधनत्वादिलक्षण आकारोऽस्ति। तेन अर्थत्वे सति चोदनागम्यो धर्म्म: इति लक्षणं भवति। "अर्थोधर्म्म:" इत्युक्ते ब्रह्मणि चैत्यवन्दनादौ घटादौ चातिव्याप्ति:। तद्व्यवच्छेदाय "चोदनागम्य:" इत्युक्तम्,तावत्येवोक्ते विधिगम्येऽनर्थफलत्वेनानर्थरूपे श्येनाद्यभिचारकर्म्मण्यतिव्याप्ति:, तद्व्यवच्छेदाय "अर्थ:", इत्युक्तम् यद्यपि श्येनस्य शत्रुवध: फलम् नतु नरक:। तथापि तस्य वधस्य नरकहेतुत्वाद्वधद्वारा श्येनोऽनर्थ:। नचैवमग्नीषोमीयपशुहिंसाया अपि वधत्वेन नरकहेतुत्वं स्यादिति शङ्कनीयम्। तस्या: क्रत्वङ्गत्वेन क्रतुफलस्वर्गव्यतिरेकेण फलान्तराभावात्। यतश्चोदनागम्यत्वे सत्यर्थत्वं धर्म्मलक्षणम्,अतएव गम्ये धर्म्मे गमकं विधिवाक्यं प्रमाणम्।

यद्यपि प्रत्यक्षानुमानयोरविषयो धर्म्मः। तथापि प्रसिद्धपदसमभि-व्याहारेण व्युत्पत्तिः सम्भवति। तस्माल्लक्षणप्रमाणाभ्यामुपेतो धर्म्मः। अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमतमाह—

यद्वा जिज्ञास्यवेदार्थः किं मन्त्राद्यवबोधितः।
सिद्धार्थोऽप्यथ विध्येकगम्यः कार्य्यार्थ एव वा ॥१०॥
सिद्धेऽपि पुत्रजन्मादौ व्युत्पत्तेरुपपत्तितः।
मन्त्रादिगम्यसिद्धस्य वेदार्थत्वेऽपि का क्षतिः ॥ ११ ॥
हर्षहेतुबहुत्वेन व्युत्पत्तिः पुत्रजन्मनि।
दुर्लभा सुलभा कार्य्ये वेदार्थोऽतः स एव हि ॥१२॥

"अथातो धर्म्मजिज्ञासा" इत्यत्राथ शब्देन कृत्स्नवेदाध्ययनानन्तर्य्यमुच्यते। अतः शब्देन कृत्स्नस्य वेदस्य विवक्षितार्थत्वं हेतुः क्रियते। उक्तशब्दद्वयानुसारेण धर्म्मशब्दोऽपि कृत्स्नं वेदार्थमाचष्टे। ततः सूत्रे वेदार्थो जिज्ञास्य इति प्रतिज्ञा कृता। तत्र संशयः, किं मन्त्रार्थवादप्रतीतः सिद्धार्थोऽपि वेदार्थोभवति? किंवा विधिवाक्यप्रतीतः कार्य्यार्थ एव वेदार्थः? इति। तत्र "लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधकः," इति न्यायेन व्युत्पत्त्यनुसारो वेदार्थो वर्णनीयः। व्युत्पत्तिश्च सिद्धार्थेऽप्यस्ति। पुत्रस्ते जातः इति वार्त्ताहरव्याहारजन्यं श्रोतुर्हर्षमनुमाय हर्षहेतौ पुत्रजन्मनि सङ्गतिं प्रतिपद्यते। अतो मन्त्रार्थवादप्रतीतोऽप्यर्थो वेदार्थ इति पूर्व्वपक्षः। पुत्रजन्मवद्धर्षहेतूनां धनलाभादीनां बहुत्वादस्य वाक्यस्य पुत्रजन्मैवार्थ इति निर्णयो दुर्लभः। "गामानय" इति वाक्ये तु गवानयनरूपां मध्यमवृद्धप्रवृत्तिमवलोक्य सङ्गतिग्रहणं सुलभम्। तस्मात्कार्य्यरूप एव वेदार्थ इति सिद्धान्तः।

अथ धर्म्मप्रमाणपरीक्षाख्यं तृतीयाधिकरणम् ।

धर्म्मस्य ज्ञापकं मानं यदुक्तं चोदनात्मकम् ।
एतत्किं न परीक्ष्यं स्यात् किंवा सम्यक्परीक्ष्यताम् ॥१३
मानापदेशान्मेयस्य सिद्धत्वात् किं परीक्षया ?
मैवं, विचारशास्त्रेऽस्मिन् परीक्षोपेक्ष्यते कुतः ॥ १४ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमतमाह—

आदौ परीक्ष्यो वेदार्थश्चोदना मानताथवा ?
वेदाऽर्थस्य प्रधानत्वात् प्रथमं तत्परीक्ष्यताम् ॥ १५
चोदनामानतैवात्र प्रथमं साध्यतां गता ।
अनपेक्षतया तस्य यतो मुख्यत्वमाश्रितम् ॥ १६

द्वितीयाध्यायादेरः कर्म्मभेदशेषशेषित्वादिरूपो वेदार्थः सूत्रकारेण परीक्षिष्यते। चोदनाप्रामाण्यं तु प्रथमाध्याये परीक्ष्यते। तदेतदयुक्तम्, कुतः ? वेदार्थस्य प्रधानत्वेनादौ परीक्षणीयत्वात्। प्रधानभूतो हि वेदः। पुरुषार्थत्वे नानुष्ठेयत्वात्। प्रमाणं तु तद्बोधनाय प्रवृत्तं सत्तच्छेषतया न प्रधानम्, इति प्राप्ते ब्रूमः, अस्त्वनुष्ठानोपाधौ वेदार्थप्रमाणयोः प्रधानोपसर्ज्जनभावः। प्रमाणप्रमेयभावोपाधौ तु प्रमाणस्यैव मुख्यत्वं निरपेक्षत्वात्। न हि स्वतः प्रामाण्यवादिनां मते सापेक्षता प्रमाणस्यास्ति। प्रमेयं तु सापेक्षम् "मानाधीना मेयसिद्धि"रितुरक्तत्वात्। तदेतन्मुख्यत्वमाश्रित्य सूत्रकारः प्रमाणपरीक्षामादौ चकारेति युज्यते। अथान्यत् प्राधान्यमाश्रित्य धर्म्मविचार एवादौ कस्मान्न कृतः ?—अपरीक्षितेन प्रमाणेन धर्म्मस्यासिद्धौ तद्विचारस्याश्रयासिद्धेः ॥

तदेतदधिकरणत्रये व्युत्पादनाय भाट्टप्राभाकरमतभेद उपन्यस्तः।

अथ धर्म्मप्रत्यक्षाद्यगम्यत्वाख्यं चतुर्थाधिकरणम् ।

प्रत्यक्षादिभिरप्येष गम्यते विधिनैव वा ।
अक्षादीनां प्रमाणत्वान्मेयधर्म्मावभासिता ॥ १७
वर्त्तमानैकविषयमक्षं धर्म्मस्तु भाव्यसौ ।
अक्षमूलोऽनुमानादिस्तेन विध्येकमेयता ॥ १८

अक्षं प्रत्यक्षम् । प्रत्यक्षादीनां प्रमाणत्वात् प्रमेयावभासकत्वं तावदविवादम् । धर्म्मश्च प्रमेयः, असन्दिग्धाविपर्य्यस्तत्वे सति बुध्यमानत्वात्, पटादिवत् । तस्मात् प्रत्यक्षादिभिरप्येष धर्म्मो गम्यते, इति प्राप्ते ब्रूमः,—धर्म्मस्य प्रमेयत्वेऽपि प्रत्यक्षयोग्यता नास्ति, प्रत्यक्षस्य वर्त्तमानमात्रविषयत्वात् । यस्तु प्रत्यक्षस्यात्यन्तमविषयः, तत्रानुमानादीनां कैव कथा ! क्वचित् प्रत्यक्षेण गृहीते व्याप्त्यादौ पश्चादनुमानादीनां प्रवृत्तिः । तस्माद्विधिनैव धर्म्मो गम्यते ।

अथ धर्म्मे विधिप्रामाण्याख्यं पञ्चमाधिकरणम्—

अबोधको बोधको वा ? न तावद्बोधको विधिः ।
शक्तेरलौकिके धर्म्मे ग्रहणं दुर्घटं यतः ॥ १९
समभिव्याहृते धर्म्मे शक्तिग्रहणसम्भवात् ।
बोधकस्य विधेर्म्मात्वमनपेक्षतया स्थितम् ॥ २०

यथा धर्म्मे प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यं नास्ति, तथा विधेरपि नास्ति प्रामाण्यम् । शक्तिग्रहणपूर्व्वकं हि प्रामाण्यमाप्तवाक्यस्य लोके दृष्टम् । शक्तिश्च लोकप्रसिद्धे गवादौ गृह्यते । धर्म्मस्त्वलौकिकः । अतस्तत्र शक्तिग्रहणं दुर्घटम् । तस्माद्विधेरबोधकत्वान्न धर्म्मे प्रामाण्यम्, इति प्राप्ते ब्रूमः,—यथा "प्रभिन्नकमलोदरे मधुनि मधुकरः पिबति" इत्यत्र मधुकरपदस्यार्थमजानन्नन्यपदार्थमवगत्य तत्समभिव्या-

हारात्, कमलमध्यगते मधुपानं कुर्व्वति दृश्यमानभ्रमरे मधुकरपदस्य सङ्गतिं गृहीत्वा वाक्यार्थं प्रतिपद्यते, तथा "कारीर्य्या वृष्टिकामो यजेत" इत्यत्र लोकप्रसिद्धार्थवृष्ट्यादिपदसमभिव्याहाराद-लौकिकभावनायां विधेः सङ्गतिं गृहीत्वा विधिवाक्यार्थं पुरुषो बुध्यते। तस्मादबोधकत्वलक्षणमप्रामाण्यं नास्ति। न च संवादा-भावादप्रामाण्यम्, समनन्तरभाविप्रतिनियतफले वृष्ट्यादौ संवादस्यापि सम्भवात्। अनियतदृष्टफले चित्रायागादौ, प्रतिनियतजन्मान्तर-फले ज्योतिष्टोमादौ च संवादः कथमिति चेत्? एवं तर्हि स्वतः प्रामाण्याभ्युपगमान्नास्ति क्वापि संवादाद्यपेक्षा। तस्मादबोधकत्व-सापेक्षत्वयोरप्रामाण्यकारणयोरभावाद्विधेः स्वतःसिद्धं प्रामाण्यं नापह्नोतुं शक्यम्।

अथ शब्दनित्यताख्यं षष्ठाधिकरणम्—

विध्यादिरूपो यः शब्दः सोऽनित्योऽथाविनश्वरः।
अनित्यो वर्णरूपत्वाद्वर्णे जन्मोपलम्भनात्॥ २१
अबाधितप्रत्यभिज्ञाबलाद्वर्णस्य नित्यता।
उच्चारणप्रयत्नेन व्यज्यतेऽसौ न जन्यते॥ २२

शब्दनित्यत्ववादिनो वैयाकरणास्तावदेवं मन्यन्ते, वर्णसमूह-श्रवणानन्तरं "इदमेकं पदम्" इति प्रत्ययो मानसप्रत्यक्षेणोत्पद्यते। तस्य च प्रत्ययस्य वर्णव्यतिरिक्तः कश्चित् स्फोटनामकः पदार्थो विषयः। स च नित्यः; स एव शब्दः, नतु वर्णा इति। तदेतन्नैयायिकादयो न सहन्ते। वर्णेष्वेवैकार्थावच्छेदोपाधिना पदैक्यबुद्धेरुपपत्तौ वर्णाति-रिक्तस्फोटकल्पना निरर्थिका। तस्माद्वर्णानामेव शब्दत्वम्। वर्णाश्च प्रतिपुरुषं प्रत्युच्चारणं च जन्मविनाशवन्त उपलभ्यन्ते। तस्मा-दनित्यः शब्दः। तस्य च कारणदोषसम्भवाद्विधेरप्रामाण्यम्,

इति पूर्व्वपक्षः। बहुभिः पुरुषैः प्रत्येकं बहुकृत्व उच्चारिते गोशब्दे "त एवेमे गकारादयो वर्णाः" इत्यबाधितप्रत्यभिज्ञा जायते। तद्बलान्नित्या वर्णाः। न च वर्णानां जन्माभावे बहुकृत्व उच्चारणप्रयत्नो व्यर्थ इति शङ्कनीयम्। तत्प्रयत्नस्य व्यञ्जकत्वाङ्गीकारात्। एवं सति पुरुषभेदादुच्चारणभेदाच्च यथायोगमुदात्तादिभेदैः पटुमृदुत्वादिभेदैश्चोपेतान्ध्वनिविशेषानुत्पाद्य चरितार्था भविष्यन्ति। तस्मान्नित्ये शब्दे कारणदोषाभावान्नास्त्यप्रामाण्यम्।

अथ वेदप्रत्यायकत्वाख्यं सप्तमाधिकरणम्—

वेदवाक्यममानं स्यान्मानं वा ? नास्यमानता।
पृथक् सङ्गत्यपेक्षायामनपेक्षत्ववर्ज्जनात्॥ २३
वेदेऽपि लोकवन्नैव वाक्यार्थे सङ्गतिः पृथक्।
ग्रहीतव्या ततो वाक्यं प्रमाणं नैरपेक्ष्यतः॥ २४

यद्यपि वर्णानां नित्यत्वादेकार्थावच्छेदकस्य पदस्यापि वर्णरूपतया नित्यत्वाद्वर्णपदद्वारा वेदस्य कारणसापेक्षत्वं नास्ति। तथापि "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम" इत्यादिवाक्यस्य वाक्यार्थे सङ्गतिग्रहणमपेक्षितम्। ततो नैरपेक्ष्याभावात् प्रामाण्यं नास्ति, इति प्राप्ते ब्रूमः ;—लोके "गामानय इत्यादिवृद्धप्रयोगे पदपदार्थयोरेव सङ्गतिर्गृह्यते। वाक्यं त्वाकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिवशात् स्वार्थं प्रतिपादयतीत्यविवादम्। तथा वेदवाक्यस्यापि प्रत्यायकत्वादनपेक्षत्वेन प्रामाण्यमविरुद्धम्॥

अथ वेदापौरुषेयत्वाख्यमष्टमाधिकरणम्—

पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं ? स्यात् पौरुषेयता।
काठकादिसमाख्यानाद्वाक्यत्वाच्चान्यवाक्यवत्॥ २५

समाख्याध्यापकत्वेन वाक्यत्वं तु पराहतम् ।
तत्कर्त्रनुपलम्भेन स्यात्ततोऽपौरुषेयता ॥ २६ ॥

काठकम्, कौथुमम्, तैत्तिरीयकम् इत्यादि समाख्या तत्तद्वेदविषया लोके दृष्टा। तद्धितप्रत्ययश्च "तेन प्रोक्तम्" इत्यर्थे वर्त्तते। तथा सति "व्यासेन प्रोक्तं वैयासिकं भारतम्" इत्यादाविव पौरुषेयत्वं प्रतीयते। किञ्च "विमतं वेदवाक्यं पौरुषेयम्, वाक्यत्वात्, कालिदासादिवाक्यवत्, इति प्राप्ते ब्रूमः ;—अध्ययनसंप्रदायप्रवर्त्तकत्वेन समाख्योपपद्यते। कालिदासादिग्रन्थेषु तत्तत्सर्गावसाने कर्त्तार उपलभ्यन्ते ; तथा वेदस्यापि पौरुषेयत्वे तत्कर्त्तोपलभ्येत। न चोपलभ्यते। अतो वाक्यत्वहेतुः प्रतिकूलतर्कपराहतः। तस्मादपौरुषेयो वेदः, तथा सति पुरुषबुद्धिदोषकृतस्याप्रामाण्यस्यानाशङ्कनीयत्वाद्विधिवाक्यस्य धर्म्मे प्रामाण्यं सुस्थितम्।

इति श्रीमाधवीये जैमिनीय-न्यायमाला-विस्तरे

प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

—:०:—

अथ द्वितीयः पादः ।

अथार्थवादाख्यं प्रथमाधिकरणम्—

वायुर्वा इत्येवमादेरर्थवादस्य मानता ।
न विधेयेऽस्ति धर्म्मे किं किं वासौ तत्र विद्यते ॥ १
विध्यर्थवादशब्दानां मिथोपेक्षापरिक्षयात् ।
नास्त्येकवाक्यता धर्म्मे प्रामाण्यं सम्भवेत् कुतः ॥ २

विध्यर्थवादौ साकाङ्क्षौ प्राशस्त्यपुरुषार्थयोः ।
तेनैकवाक्यता तस्माद्वादानां धर्ममानता ॥ ३

काम्यपशुकान्ते विध्यर्थवादौ श्रूयेते, "वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः" इति विधिः । "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता,वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति, स एवैनं भूतिं गमयति" इत्यर्थवादः । तत्र विधिवाक्यगता वायव्यादिशब्दा अर्थवादशब्दनैरपेक्ष्येणैव विशिष्टमर्थं विदधति । अर्थवादशब्दाश्चेतरनैरपेक्ष्येणैव भूतार्थमन्वाचक्षते । "क्षिप्रगामी वायुः स्वोचितेन भागेन तोषितो भागप्रदायैश्वर्य्यं प्रयच्छति" त्युक्ते रामायणभारतादाविव वृत्तान्तः कश्चित् प्रतीयते, नत्वनुष्ठेयं किञ्चित् । अत एकवाक्यत्वाभावान्नास्त्यर्थवादस्य धर्म्मे प्रामाण्यमिति प्राप्ते ब्रूमः ;—मा भूत् पदैकवाक्यता, वाक्यैकवाक्यता तु विद्यते । विधिवाक्यं तावत् पुरुषं प्रेरयितुं विधेयार्थस्य प्राशस्त्यमपेक्षते । अर्थवादवाक्यं च फलवदर्थाववोधपर्य्यवसिताध्ययनविधिपरिगृहीतत्वेन पुरुषार्थमपेक्षते । तत्र पुरुषार्थपर्य्यवसितविध्यपेक्षितं प्राशस्त्यं लक्षणावृत्त्या समर्पयदर्थवादवाक्यं विधिवाक्येन सहैकवाक्यतामापद्यते । "यतः क्षिप्रगामिस्वभावतया शीघ्रफलप्रदो वायुरस्य पशोर्देवता, ततः प्रशस्तमिमं वायव्यं पशुमालभेत" इति वाक्ययोरन्वयः । तस्मादर्थवादा धर्म्मे प्रमाणम् । अस्मिन्नेवाधिकरणे मतान्तरमनुसृत्य पूर्व्वोत्तरपक्षावाह—

वादोक्तहेत्वपेक्षत्वान्न विधेर्मानतेति चेत् ?
सत्यन्वये स्तुतिद्वारा नापेक्षेति गुरुर्जगौ ॥ ४

यतो वायुः क्षिप्रमेवफलप्रदः, अतो वायव्यमालभेत इत्येवमर्थवादोक्तं हेतुमपेक्ष्य विधिः पुरुषं नियुङ्क्ते । ततः सापेक्षत्वाद-

प्रामाण्यमिति प्राप्ते ब्रूमः ;—"विमतं कर्म्मानुष्ठेयं फलप्रददेवतोपेतत्वात्, राजसेवादिवत्" इत्यनुमानं यद्यर्थवादे विवक्ष्यते, तदानीमागमप्रमाणस्य विधिवाक्यस्य प्रमाणान्तरसापेक्षत्वं स्यात्। नत्वेवं विवक्षितम्। किन्तु फलप्रददेवतातोषकत्वोपन्यासमुखेन कर्म्मप्राशस्त्यमुपलक्ष्यते, तथा सति "प्रशस्तं कर्म्मानुष्ठेय" मित्यस्मिन्नर्थे सार्थवादस्य विधेः पर्य्यवसानादेकवाक्यता लभ्यते। तत्र कुतः सापेक्षत्वम्? तस्मात् "विधिप्रमाण" इति सिद्धान्तः।

अथ विधिवन्निगदाख्यं द्वितीयाधिकरणम्—

ऊर्ज्जोऽवरुध्या इत्येष विधिवन्निगदो न किम्।
यूपौदुम्बरतां स्तौति स्तौति वा तद्विधित्सया ॥ ५

चतुर्थ्या फलतालाभाद्यूपौदुम्बरता फलम्।
ऊर्ज्जोऽवरोधं कथयन् कथं स्तुतिपरो भवेत् ॥ ६

अस्तुतौदुम्बरत्वस्याविधानात् कस्य तत् फलम्।
अर्थद्वैधे वाक्यभेदस्तेन स्तावक एव सः ॥ ७

इदमाम्नायते—"औदुम्बरो यूपो भवति, ऊर्ग्वा उदुम्बरः, उक्पशवः, ऊर्ज्जैवास्मा ऊर्ज्जं पशूनाप्नोति, ऊर्ज्जोऽवरुध्यै" इति। अमृतशब्दाभिधेयोऽत्यन्तसारभूतः सूक्ष्मोऽन्नरस ऊर्गुच्यते। उदुम्बररूपयोर्जा यजमानार्थमध्वर्युः पशुरूपामूर्ज्जमाप्नोति। ततो यूपस्यौदुम्बरत्वमूर्ज्जः सम्पादनाय भवतीत्यर्थः। अत्र "अवरुध्यै" इति तादर्थ्ये चतुर्थी। तया फलत्वं गम्यते। "धनलाभाय राजसेवा" इत्यादौ तद्दर्शनात्। नच फलपरस्य वचनस्य स्तावकत्वं युज्यते। अन्यथा "स्वर्गकाम" इत्यत्र स्वर्गशब्दस्यापि ज्योतिष्टोमस्तावकत्वप्रसङ्गादिति प्राप्ते ब्रूमः ;—अयमूर्ज्जोऽवरोधः कस्य फलं स्यात्? किमविहित-

स्यौदुम्बरत्वस्य? उत विहितस्य? नाद्यः, अनुष्ठानमन्तरेण द्रव्यमात्रात् फलानुत्पत्तेः। द्वितीये किमत्रविधिः प्रत्यक्षः? उतोऽन्नेयः? नाद्यः;—"औदुम्बरो यूपो भवति" इत्यत्र लिङ् प्रत्ययाश्रवणात्। द्वितीयस्तु स्तुत्या स ऊन्नेयः। नचात्र स्तुतिमङ्गीकरोषि? अथोच्येत "विधानायौदुम्बरत्वं स्तूयते तत्फलं चावबोध्यते" इति।

तर्हि वाक्यं भिद्येत। ततः फलविधिवन्निगद्यमानमपेरतद्वाक्यं स्तावकमेव।

अत्रैव गुरुमतेन पूर्व्वोत्तरपक्षावाह—

आप्नोतीति विधित्वस्य वादत्वस्याप्यनिर्णयात्।
न प्रमा चोदनेतीरतन्न वादो ह्येकवाक्यतः॥ ८

"ऊर्ज्जं पशूनाप्नोति" इत्यपूर्व्वार्थत्वाद्विधित्वं प्रतिभासते। लिङाद्यभावादर्थवादत्वम्। अतः सन्दिग्धत्वान्न प्रामाण्यं चोदनाया इति पूर्व्वपक्षः। एकवाक्यत्वलाभेनार्थवादत्वं निर्णीयते। अतः प्रमाणं चोदना इति सिद्धान्तः।

अथ हेतुवन्निगदाख्यं तृतीयाधिकरणम्—

तेन ह्यन्नमिति प्रोक्तो वादो हेतुरुतस्तुतिः।
हिना श्रुता हेतुतातः शूर्पाद्यन्नत्वसाधनम्॥ ९
शूर्पसाधनता श्रौतो नाश्रौतैः सा विकल्प्यते।
अतो निरर्थको हेतुः स्तुतिस्तस्मात् प्रवर्त्तिका॥ १०

इदमाम्नायते,—"शूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियते"। अयमर्थवादो विधेये शूर्पे हेतुत्वेनान्वेति। हिशब्दस्य हेतुवाचित्वात्। "यस्मादन्न-

साधनं, तस्माच्छूर्पेण होतव्यम्" इत्युक्ते "यद्यदन्नसाधनं दर्व्वीपिठरादिकं तेन सर्व्वेण होतव्यम्" इति लभ्यते, ततः "पिठरादयः शूर्पेण सह विकल्प्यन्ते" इति प्राप्ते ब्रूमः ;—शूर्पस्य होमसाधनत्वं श्रौतम्, तृतीयया तदवगमात्। पिठरादीनां त्वानुमानिकम्। अतोऽसमानबलत्वान्न विकल्पो युक्तः। अतो हेतुर्व्यर्थः ; स्तुतिस्तु प्ररोचनायोपयुक्ता तस्मात् स्तुतित्वेनान्वयः।

अथ मन्त्रलिङ्गाख्यं चतुर्थाधिकरणम्—

मन्त्रा उरु प्रथस्वेति किमदृष्टैकहेतवः ।
यागेषूत पुरोडाशप्रथनादेश्च वाचकाः ॥ ११
ब्राह्मणेनापि तज्ज्ञानान्मन्त्राः पुण्यैकहेतवः ।
न तज्ज्ञानस्य दृष्टत्वाद्दृष्टं वरमदृष्टतः ॥ १२

"उरु प्रथस्व" इत्ययं कश्चिन्मन्त्रः। तस्यायमर्थः ;—भोः पुरोडाश ! त्वमुरु विपुलता यथा भवति तथा प्रसर" इति प्रथनान्मन्त्रा यागप्रयोगेषूच्चार्य्यमाणा अदृष्टमेव जनयन्ति। नत्वर्थप्रकाशनाय तदुच्चारणम्। पुरोडाशप्रथनलक्षणस्यार्थस्य ब्राह्मणवाक्येनापि भासमानत्वात्। "उरु प्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयति" इति हि ब्राह्मणं वाक्यम्। नैतद्युक्तम्। अर्थप्रत्यायनस्य दृष्टप्रयोजनस्य सम्भवे सति केवलादृष्टस्य कल्पयितुमशक्यत्वात्। तस्माद्दृष्टमर्थानुस्मरणमेव यागप्रयोगे मन्त्रोच्चारणस्य प्रयोजनम्। ब्राह्मणवाक्येनाप्यर्थानुस्मरणसम्भवे "मन्त्रेणैवानुस्मरनीयम्" इति यो नियमः, तस्य दृष्टासम्भवाददृष्टं प्रयोजनमस्तु।

अस्मिन्नेवाधिकरणे मतान्तरेण पूर्व्वोत्तरपक्षावाह—

मन्त्रब्राह्मणयोर्यद्वा कलहो विनियोजने ।
न मन्त्रलिङ्गसिद्धार्थमनुवक्तीतरद्यतः ॥ १३

अस्य मन्त्रस्य लिङ्गेन विनियोगे ब्राह्मणवाक्यमविवक्षितार्थं स्यात्। वाक्येन विनियोगे मन्त्रलिङ्गं न विवक्ष्येत। इतुप्रभयो विरोधादप्रामाण्यं चोदनाया इति पूर्व्वपक्षः। नायं विरोधः प्रबलेन हि लिङ्गेन विनियोगसिद्धौ वाक्यस्यानुवादकत्वादिति राद्धान्तः।

इति श्रीमाधवीये जैमिनीन्यायमालाविस्तरे

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः।

अथ तृतीयः पादः।

तत्र स्मृतिप्रामाण्याख्यं प्रथमाधिकरणम्—

अष्टकादिस्मृतेर्धर्म्मे न मात्वं मानताथवा ?
निर्मूलत्वान्न मानं सा वेदार्थोक्तौ निरर्थता ॥१
वैदिकैः स्मर्य्यमाणत्वात् सम्भाव्या वेदमूलता।
विप्रकीर्णार्थसंक्षेपात् सार्थत्वादस्ति मानता ॥२

"अष्टकाः कर्त्तव्याः" इत्यादि स्मृतिवाक्यं न धर्म्मे प्रमाणम्, पौरुषेयवाक्यत्वे सति मूलप्रमाणरहितत्वात्, विप्रलम्भकवाक्यवत्। अथ मूलप्रमाणवत्त्वाय वेदार्थ एव स्मृतिभिरुच्यते,इति मन्येथाः। तर्हि वेदेनैव तदर्थस्यावगतत्वादियं स्मृतिर्व्यर्था स्यात्। तदानीमनुवादकत्वादप्रामाण्यमिति पूर्व्वपक्षः; विमता स्मृतिर्वेदमूला, वैदिकमन्वादिप्रणीतस्मृतित्वात्, उपनयनाध्ययनादिस्मृतिवत्। न च वैयर्थं, अस्मदादीनां प्रत्यक्षेषु परोक्षेषु च वेदेषु विप्रकीर्णस्यानुष्ठेयार्थस्यैकत्र संक्षिप्यमानत्वात्। तस्मादियं स्मृति धर्म्मे प्रमाणमिति-सिद्धान्तः।

अस्मिन्नेवाधिकरणे मतान्तरेण पूर्व्वोत्तरपक्षावाह—

न मा स्मार्त्ताष्टकाङ्गत्वाद्यां जना इति मन्त्रगीः ?
तन्न, स्मृतेर्मूलवेदेऽनुमिते मात्वदर्शनात् ॥३

"यां जनाः प्रतिनन्दन्ति" इत्ययं मन्त्रोऽष्टकाश्राद्धस्याङ्गम्। तच्च श्राद्धं स्मार्त्तमेव। नहि तस्य प्रतिपादकं वेदवाक्यमुपलभामहे। तस्मादिदं मन्त्रवाक्यं न धर्म्मे प्रमाणमिति चेत् ? न, तन्मूलस्य वेदस्यानुमेयत्वात्। अनुमानं च दर्शितम्। तस्मादसौ मन्त्रो धर्म्मे-प्रमाणम्।

अथ श्रुतिप्राबल्याख्यं द्वितीयाधिकरणम्—

औदुम्बरी वेष्टनीया सर्व्वेत्येषा स्मृतिर्मितिः।
अमितिर्वेति सन्देहे मितिः स्यादष्टकादिवत् ? ।४
औदूम्बरीं स्पृशन् गायेदिति प्रत्यक्षवेदतः।
विरोधान्मूलवेदस्याननुमानान्नमानता ॥५

ज्योतिष्टोमे सदोनामकस्य मण्डपस्य मध्ये काचिदौदुम्बरी शाखा निखन्यते। तस्याश्च वाससा वेष्टनं स्मर्य्यते;—"औदुम्बदी सर्व्वा वेष्टयितव्या" इति। सा स्मृतिः प्रमाणम्, अष्टकादिस्मृतिष्विव मूलवेदस्यानुमातुं शक्यत्वादिति प्राप्तेब्रूमः;—"औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेत्" इत्यनेन प्रत्यक्षवेदवचनेन स्पर्शो विधीयते। नच सर्व्ववेष्टने स्पर्शः सम्भवति। अतो मूलवेदानुमानं कालात्ययापदिष्टम्। अतो विप्रलम्भकवाक्यवन्निर्मूला स्मृतिरप्रमाणम्।

अत्रैव मतान्तरमाह—

प्रत्यक्षानुमितश्रुत्योर्यद्वा व्याघातदर्शनात्
अमात्वे शङ्किते बाधोऽनुमानस्यात्र वर्ण्यते ॥६
परप्रत्यक्षवेदोऽत्र मूलं चेद्वेष्टनस्य तत् ।
अस्त्वेवमप्यनुष्ठानं स्वप्रत्यक्षानुरोधतः ॥७

स्पर्शसर्व्ववेष्टनविषययोः प्रत्यक्षानुमितयोःश्रुत्योः परस्परविरोधादुभयोरप्यप्रामाण्यमिति पूर्व्वपक्षः। अनुमानस्य कालात्ययादिष्टतया विरुद्धश्रुत्यभावेन स्पर्शस्मृतिः स्वार्थे प्रमाणम्। अथ पुरुषान्तरप्रत्यक्षवेदः सर्व्ववेष्टनस्मृतेर्मूलमित्युच्यते, तर्हि माभूत्तस्या अप्रामाण्यम्। तथापि परप्रत्यक्षत्वात् स्वप्रत्यक्षस्याभ्यर्हितत्वेन स्पर्श एवात्रानुष्ठेयो न तु सर्व्ववेष्टनम्।

अथ दृष्टमूलकस्मृत्यप्रामाण्याख्यं तृतीयाधिकरणम्—

वैसर्ज्जनाख्यहोमीयवासो ग्रहणसंस्मृतिः।
प्रमा न वा ? श्रुत्यबाधात् प्रमा स्यादष्टकादिवत् ॥८
दृष्टलोभैकमूलत्वसम्भवे श्रुत्यकल्पनात्।
सर्व्ववेष्टनवद्‌बाधहीनाप्येषा न हि प्रमा ॥९

ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीयस्य पशोस्तन्त्रे प्रक्रान्ते वैसर्ज्जनहोमो विहितः। तत्र यजमानं पत्नीं पुत्रांश्च भ्रातृंश्चाहतेन वाससा संच्छाद्य वाससोऽन्ते स्रुग्दण्डमुपनिबध्य जुहोति। तस्मिन् वासस्येवं स्मर्य्यते, "वैसर्ज्जनहोमीयं वासोऽध्वर्य्युर्गृह्णाति" इति। सेयं स्मृतिः सर्व्ववेष्टनस्मृतिवत्प्रत्यक्षश्रुत्या न बाध्यते। ततोऽष्टकादिस्मृतिवत्

प्रमाणमिति प्राप्ते ब्रूमः ;—कदाचित् कश्चिदध्यु र्लोभादेतद्वासो जग्राह। तन्मूलैवैषा स्मृतिरित्यपि कल्पना सम्भवतीति। दृष्टानुसारिणी चेयं कल्पना। दक्षिणया परिक्रीतानामृत्विजां लोभदर्शनात्। तथा सत्यस्याः स्मृतेरन्यथाप्युपपत्त्यावष्टकादिश्रुतिवन्न मूलश्रुतिः कल्पयितुं शक्यते। अतो वाधाभावेऽपि मूलवेदाभावान्नेयं स्मृतिः प्रमाणम्।

अथ पदार्थप्राबल्याख्यं चतुर्थाधिकरणम्—

आचान्तेनेत्यमा मा वा ? स्मृतिरेषा न मा भवेत्।
वेदं कृत्वे ति यः श्रौतः क्रमस्तेन विरोधतः ॥१०
आचान्त्यादिः पदार्थोऽत्र क्रमो धर्म्मः पदार्थगः।
धर्म्मस्य धर्म्म्यपेक्षत्वादवाधादस्ति मानता ॥११

"क्षुत आचामेत्" इति विहितं पुरुषार्थमाचमनम्। यदातु क्रतुमध्ये क्षुतादिनिमित्तं प्राप्नोति, तदा नैमित्तिकमाचमनं क्रत्वङ्गत्वेन स्मृत्या विधीयते, आचान्तेन कर्त्तव्यमिति। सेयं स्मृतिर्न प्रमाणम्। कुतः ? विरुद्धत्वात् "वेदं कृत्वा वेदिं करोतीति" श्रुतौ पूर्व्वकालवाचिना क्त्वाप्रत्ययेन क्रमः प्रतीयते। वेदो नाम,—दर्भमयं संमार्ज्जनसाधनम्। वेदि राहवनीयगार्हपत्यमध्यवर्त्तिनी चतुरङ्गुलखाता भूमिः। तयोर्मध्ये यदा क्षुतादिनिमित्तमाचमनं कुर्य्यात्, तदा श्रुत्युक्तं नैरन्तर्य्यं विरुध्ये त। तस्मादृ ष्टनस्म तिवदाचमनस्मृ तिर्न प्रमाणमिति प्राप्ते ब्रूमः ;—वेदवेद्यादिश्रुत्युक्तपदार्थवदाचमनादयः स्मृत्युक्ता अनुष्ठेयपदार्थाः। क्रमस्त्वनुष्ठेयपदार्थनिष्ठो धर्म्मः। स च पदार्थानुपजीवति। तत उपजीव्यविरोधात् क्रम एव वाध्यते। नतु क्रमेणाचमनस्य वाधोऽस्ति। तस्मादियंस्मृतिः प्रमाणम्।

अत्रैव वार्त्तिककारः प्रकारान्तरेण विचारद्वयं चकार। तत्र प्रथमं विचारं दर्शयति—

शाक्योक्ताहिंसनं धर्म्मो न वा ? धर्म्मः श्रुतत्वतः।
न धर्म्मो, नहि पूतं स्यात् गोक्षीरं श्वदृतौ घृतम् ॥१२

"ब्रह्मचर्य्यं, अहिंसां चापरिग्रहं च सत्यं च यत्नेन रक्षेदिति" श्रुतावहिंसादि धर्म्मत्वेनोक्तः। स एव धर्म्मः शाक्येनाप्युक्तः। तस्माच्छाक्यस्मृतिर्धर्म्मे प्रमाणमिति चेत् ? न, स्वरूपेण धर्म्मस्यापि गोक्षीर-न्यायेन शाक्यसम्बन्धे सत्यधर्म्मत्वप्रसङ्गात्। तदीयग्रन्थेनाहिंसादि र्नावगन्तव्यः तस्मान्न सा स्मृति धर्म्मे प्रमाणम्।

विचारान्तरं दर्शयति—

सदाचारोऽप्रमा मा वा ? निर्म्मूलत्वादमानता।
अष्टकादेरिवैतस्य समूलत्वात् प्रमाणता॥ १३

होलाकोत्सवादिसदाचारस्य मूलभूतवेदाभावादप्रामाण्यमिति चेत् ? न, वैदिकैः शिष्टैः परिगृहीतत्वेनाष्टकादिवद्वेदमूलत्वात्। अत एव मन्वादिभिर्ग्रन्थगौरवभयाद् विशेषाकारेणानुपदिष्टोऽपि सदाचारः सामान्याकारेणोपदिष्टः "श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः" इत्येवं धर्म्मे प्रमाणोपन्यासात्। तस्माच्छिष्टाचारः प्रमाणम्।

अथ आर्य्यम्लेच्छाख्यं पञ्चमाधिकरणम्—

यवादिशब्दाः किं द्व्यर्था नो वार्य्यम्लेच्छसाम्यतः।
दीर्घशूकप्रियंग्वाद्या द्वयेऽप्यर्था विकल्पिताः ॥१४

यत्रान्या इति शास्त्रस्य प्रसिद्धिस्तु बलीयसी ।
शास्त्रीयधर्म्मे तेनात्र प्रियंग्वादि र्न गृह्यते ॥१५

"यवमयश्चरुर्भवति" "वाराही उपानहावुपमुञ्चते" इति श्रूयते। तत्र यवशब्दमार्य्या दीर्घशूकेषु प्रयुञ्जते, वराहशब्दं च शूकरे। म्लेच्छास्तु यवशब्दं प्रियंगुषु, वराहशब्दं च कृष्णशकुनौ। तथा सति लोकव्यवहारेण निश्चेतव्येषु शब्दार्थेष्वार्य्यम्लेच्छप्रसिद्ध्योः समानबलत्वादुभयविधा अप्यर्था विकल्पेन स्वीकर्य्या इति प्राप्ते ब्रूमः ;—शास्त्रीयधर्म्मावबोधे शास्त्रप्रसिद्धिर्बलीयसी प्रत्यासन्नत्वादविच्छिन्नपारम्पर्य्यागतत्वाच्च। शास्त्रे यवविष्यर्थवाद एवं श्रूयते;—"यत्रान्या ओषधयो म्लायन्ते अथैते मोदमाना इवोत्तिष्ठन्ति" इति। इतरौषधिविनाशकालेऽभिवृद्धिर्दीर्घशूकेषु दृश्यते। नतु प्रियंगुषु, तेषामितरौषधिपरिपाकात् पूर्व्वं पच्यमानत्वात्। वाराहोपानद्विष्यर्थवादश्चैवं भवति "वराहं गावोऽनुधावन्ति" इति। गवामनुधावनं शूकरे सम्भवति न तु कृष्णशकुनौ। तस्माद्दीर्घशूकादिर्यवादिशब्दार्थः। अत्र वार्त्तिककारः पिलुशब्दमुदाजहार। तं च म्लेच्छा हस्तिनि प्रयुञ्जते, आर्य्यास्तु वृक्षे। तत्राविप्लुतव्यवहारस्यार्य्येष्वेव सम्भवाद्वृक्ष एव पिलुशब्दार्थः। अत्रैव गुरुमतमाह—

यवाद्यर्थानिर्णयेन तद्वाक्यं न प्रमेति चेत् ?
न, शास्त्रस्य बलित्वेन तत्प्रसिद्धार्थनिर्णयात् ॥१६

स्पष्टोऽर्थः। अस्मिन्नेवाधिकरणे वार्त्तिककारमतेन वर्णकान्तरमारचयति—

यो मातुलविवाहादौ शिष्टाचारः स मा न वा ?
इतराचारवन्मात्वं, अमात्वं स्मार्त्तबाधनात् ॥१७

स्मृतिमूलो हि सर्व्वत्र शिष्टाचारस्ततोऽत्र च ।
अनुमेया स्मृतिः स्मृत्याः वाध्या प्रत्यक्षया तु सा ॥१८

केषुचिद्दक्षिणदेशेषु मातुलस्य दुहितरं शिष्टाः परिणयन्ति। सोऽयमाचारः प्रमाणं शिष्टाचारत्वात्, होलाकाद्याचारवत् इति चेत्? न, स्मृतिविरुद्धत्वेन कालात्ययापदिष्टत्वात् तथाच स्मृतिः ;—"मातुलस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रां तथैवच। समानप्रवरां चैव त्यक्त्वा चान्द्रायणं चरेदिति"॥ न च स्मृत्याचारयो र्मूलवेदानुमापकत्वसाम्यात् समवलत्वमिति शङ्कनीयम्। होलाकादिसदाचारस्य मन्वादिस्मृतिवद्वेदानुमापकत्वायोगात्। नहि, इदानीन्तनाः शिष्टा मन्वादिवद्देशकालविशिष्टं वेदं दिव्यज्ञानेन साक्षात्कर्त्तुं शक्नुवन्ति। येन शिष्टाचारो मूलवेदमनुमापयेत्। शक्नोति च यः कोऽपि शिष्टो यत्र क्वापि देशविशेषे कालविशेषे च यं कञ्चनापि होलाकाद्याचारस्य मूलभूतं स्मृतिग्रन्थमवलोकयितुम्। तस्माच्छिष्टाचारेण स्मृतिरेवानुमातुं शक्यते, न तु श्रुतिः। अनुमिता च स्मृतिर्विरुद्धतया प्रत्यक्षया स्मृत्या वाध्यते। अतएवाहुः—"आचारात्तु स्मृतिं ज्ञात्वा स्मृतेश्चश्रुतिकल्पनम्। तेन ह्यन्तरितं तेषां, प्रामाण्यं विप्रकृष्यते"। इति। तस्मादीदृशस्याचारस्याप्रामाण्यमभ्युपेयम्। अत्रैवापरं वर्णकमारचयति—

लौकिको वाक्यगो वार्थस्त्रिवृदादेः समत्वतः।
उभौ विध्यर्थवादैकवाक्यत्वादस्त्विहान्तिमः ॥१९

"त्रिवृद्बहिष्पवमानमिति" श्रुतौ त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्यं लोकसिद्धोऽर्थः। वाक्यशेषादृक्त्रयात्मकेषु त्रिषु सूक्तेष्ववस्थितानां बहिष्पवमानात्मकस्तोत्रनिष्पादनक्षमाणाम्, "उपास्मै गायता नरः," इत्यादौ-

नाम्नृचां नवकमर्थः । तत्र धर्म्मनिर्णये वेदस्य प्रबलत्वेऽपि पदपदार्थनिर्णये लोकवेदयोः समानबलत्वादुभावप्यर्थौ विकल्पेन ग्रहीतव्याविति-चेत् ? मैवं, लौकिकार्थस्वीकारपक्षे विधिवाक्यार्थस्त्रैगुण्यम्, अर्थवादवाक्ये स्तोत्रियाणामृचां नवकम्, इत्येवं विध्यर्थवादयोर्वैयधिकरण्यादेकवाक्यत्वं न स्यात् । अत एकवाक्यत्वाय स्तोत्रियाणां नवकमेव विधिवाक्ये नियतोऽर्थः । |

अथ म्लेच्छप्रसिद्धार्थप्रामाण्याख्यं षष्ठाधिकरणम्

कल्प्यः पिकादिशब्दार्थो ग्राह्यो वा म्लेच्छरूढ़ितः ?
कल्प्य, आर्य्येष्वसिद्धत्वादनार्य्याणामनादरात् ॥२०
ग्राह्या म्लेच्छप्रसिद्धिस्तु विरोधादर्शने सति ।
पिकनेमादिशब्दानां कोकिलाद्यर्थता ततः ॥२१

आर्य्याः पिकादिशब्दं न क्वाप्यर्थे प्रयुञ्जते, म्लेच्छाश्च न प्रमाणभूताः । तस्मान्निगमनिरुक्तव्याकरणैः पिकनेमिशब्दानामर्थः कल्पनीय इति चेत् ? मैवं, आर्य्यप्रसिद्धिविरोधस्यादृष्टत्वेनेदृशे विषये म्लेच्छप्रसिद्धेरप्यादरणीयत्वात् । कल्प्यमानादव्यवस्थितादर्थाद्वरं व्यवस्थिता म्लेच्छरूढ़िः । यत्रेदृश्या अपि रूढ़ेरभावस्तत्र निरुक्तादयश्चरितार्थाः । तस्मादनार्य्यप्रसिद्ध्या पिकः कोकिलः, नेमशब्दोऽर्धवाची, तामरसशब्दः पद्मवाची इत्येवं द्रष्टव्यम् ।

अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमतमाह—

अर्थावोधादप्रमाणं पिकालम्भनचोदना ?
मैवं, म्लेच्छप्रसिद्ध्यापि तद्बोधादविरुद्धया ॥ २२

स्पष्टोऽर्थः ।

अथ कल्पसूत्रास्वतः प्रामाण्याख्यं सप्तमाधिकरणम्

अपौरुषेयाः कल्पाद्याः कृत्रिमा वा, न कृत्रिमाः ।
श्रुतिस्मृत्योर्धर्म्मबुद्धेः स्वतो मात्वं यतः समम् ॥२३
पुंनामोक्तेः पौरुषेयाः काठकाद्यसमत्वतः ।
तत्रोपलेभिरे केचिदापस्तम्बादिकर्त्तृताम् ॥२४

बौधायनापस्तम्बाश्वलायनकात्यायनादिनामाङ्किताः कल्पसूत्रादि-ग्रन्थाः, निगमनिरुक्तादिषड़ङ्गग्रन्थाः, मन्वादिस्मृतयश्चापौरुषेयाः, धर्म्मबुद्धिजनकत्वात्, वेदवत्, नच मूलप्रमाणसापेक्षत्वेन वेदवैषम्य-मितिशङ्कणीयम् । उत्पन्नाया बुद्धेः स्वतः प्रामाण्याङ्गीकारेण निरपेक्ष-त्वात्! मैवं, उक्तानुमानस्य कालात्ययापदिष्टत्वात् । बौधायन-सूत्रम्, आपस्तम्बसूत्रम्, इत्येवं पुरुषनाम्ना ते ग्रन्था उच्यन्ते । नच काठकादिसमाख्यावत् प्रवचननिमित्तत्वं युक्तम् । तद्ग्रन्थनिर्म्माण-काले तदानीन्तनैः कैश्चिदुपलब्धत्वात् । तच्चाविच्छिन्नपारम्पर्य्ये-णाप्यनुवर्त्तते । ततः कालिदासादिग्रन्थवत् पौरुषेयाः । तथापि वेद-मूलकत्वात् प्रमाणम् ।

अत्रैव गुरुमतमाह—

कल्पे सर्व्वतिथौ दर्शकार्य्यतोक्तेः श्रुतिर्न मा ?
न, कल्पे साध्ववेदत्वप्रहाणाद्दुर्व्वलत्वतः ॥२५

सर्व्वतिथौ दर्शयागकर्त्तव्यतां कल्पसूत्रकार आह—"सर्व्वासु तिथि-ष्वमावास्या कर्त्तव्येति" । श्रुतिस्त्वमावस्यायामेव तिथौ कर्त्तव्यतां ब्रूते । ततः कल्पसूत्ररूपेण वेदेन विरुद्धत्वादियं श्रुति र्न मानमिति-

चेत्? मैवम्। कल्पस्य वेदत्वं नाद्यापि सिद्धम्। किन्तु प्रयत्नेन साध्यम्। नच तत् साधयितुं शक्यम्, पौरुषेयत्वस्य समाख्यया, तत्कर्त्तुरुपलम्भेन च, साधितत्वात्। अतः कल्पसूत्रस्य दुर्ब्बलतया न श्रुतेरप्रामाण्यम्।

अथ होलाकाख्यमष्टमाधिकरणम्

होलाकादेर्व्यवस्था स्यात् साधारण्यमुताग्रिम?
देशभेदेन दृष्टत्वात् साम्यं मूलसमत्वतः॥ २६

होलाकादिशिष्टाचाराणां हारीतादिस्मृतिविशेषाणां चानुष्ठातृपुरुषभेदेन व्यवस्थितं प्रामाण्यम्। कुतः? देशविशेषे तेषां दृष्टत्वात्। होलाकादयः प्राच्यैरेव क्रियन्ते, वसन्तोत्सवो होलाका। आह्नीनैवुकादयो दाक्षिणात्यैः, स्वस्वकुलागतं करञ्जार्कादिस्थावरदेवतापूजादिकमाह्नीनैवुकशब्देनोच्यते। उद्वृषभयज्ञादय उदीच्यैः, ज्यैष्ठमासस्य पौर्णमास्यां बलीवर्द्दानभ्यर्च्य धावयन्ति, सोऽयमुद्वृषभयज्ञः। एवं हारीतादिस्मृतिः काचित् क्वचिद्देशविशेषे दृश्यते। तस्माद् व्यवस्थितं प्रामाण्यमितिचेत्? मैवम्, तन्मूलत्वेनानुमितस्य वेदस्य सर्व्वसाधारणत्वेन तेषामपि सर्व्वसाधारणत्वात्।

अत्रैव गुरुमतमाह—

प्राच्यादिपदयुक्तायाः श्रुतेरनुमिते पदे।
अर्थाबोधादमात्वं चेत्? न, सामान्यानुमानतः॥२७

प्राच्यादिभिर्व्यवस्थया होलाकादिष्वनुष्ठीयमानेषु तन्मूलश्रुतिरपि प्राच्यादिपदयुक्तैवानुमातव्या। तत्र प्राच्यादिपदस्यार्थो न बुध्यते। ये पुरुषाः कञ्चित् कालं प्राच्यां दिशि निवसन्ति, त एव कालान्तरे प्रतीच्यां दिशि निवसन्त उपलभ्यन्ते। तत्र श्रौतप्राच्यादिपदस्यार्थाबोधादप्रमाणं

श्रुतिरिति चेत्? मैवम्। अनुष्ठानसामान्यस्य मूलश्रुतिकल्पकत्वात्। अतः प्राच्यादिपदराहित्ये सत्यर्थबोधादनुमिता श्रुतिः प्रमाणम्॥

अथ साधुपदप्रयुक्त्याख्यं नवमाधिकरणम्—

गोगाव्यादिषु साधुत्वे प्रयोगे वा न कश्चन।
नियमोऽवास्ति वा नास्ति व्याकृतेर्मूलवर्ज्जनात्॥२८
साधूनेव प्रयुञ्जीत गवाद्या एव साधवः।
इत्यस्ति नियमः पूर्व्वपूर्व्वव्याकृतिमूलतः॥ २९

व्याकरणाभिज्ञैः सास्नादिमद्वस्तुनि "गौरित्येष शब्दः प्रयुज्यते। तदनभिज्ञैस्तु स्वस्वदेशीयभाषामनुसृत्य गावी, गोणी, गोपोतलिका, इत्येवमादयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते। तत्र इदृश एव शब्दः साधुः, नेदृश इत्यस्मिन्नर्थे नियामकं नास्ति। तथा प्रयोगेऽपि तन्नास्ति, इदृश एव शब्दः प्रयोक्तव्यः, नेदृश इति। न तावद् वृद्धव्यवहारो नियामकः, तस्य सर्व्वेषु शब्देषु समानत्वात्। नापि व्याकरणस्मृतिर्नियामिका, तस्या निर्मूलत्वेनाप्रमाणत्वात्; नह्यभियुक्तप्रयोगस्तन्मूलम्, अन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गात्। व्याकरणस्मृतेः प्रामाण्यसिद्धौ तदनुसारिण प्रयोक्तॄणामभियुक्तत्वसिद्धिः, तत्सिद्धौ तत्प्रयोगमूलतया व्याकरणस्य प्रामाण्यम्। तस्मान्नास्ति साधुत्वप्रयोगयोर्नियमः, इति प्राप्ते ब्रूमः;—साधूनेव प्रयुञ्जीत, नत्वपशब्दानित्यस्ति नियमः। उभयत्र क्रमेण दोषगुणवादिनोर्वाक्ययोः श्रवणात्। "एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवती" तिगुणवाक्यम्। तस्माद्ब्राह्मणेन "न म्लेच्छितवै नापभाषितवै; म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्द" इति दोषवाक्यम्। यथा प्रयोगे नियमः, तथा साधुत्वेऽपि नियमो

द्रष्टव्यः, गवाद्या एव साधवः, नतु गाव्यादय इति। अस्मिन्नर्थे व्याकरणस्य नियामकत्वात्। न च निर्मूलत्वम्, पूर्व्वपूर्व्वव्याकरणस्य तन्मूलत्वात्। एतदेवाभिप्रेत्योक्तम्, "तत्र यूपादिकरणवद् व्याकरण-परम्परानादित्वादनुपालम्भ" इति। व्याकरणप्रामाण्यं साक्षादेव वेदेनोपन्यस्तम्। तथाचाथर्वणिका आमनन्ति;—द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च। तत्रापरा ऋग्वेदः, यजुर्व्वेदः, सामवेदः अथर्व्ववेदः, शिक्षा, कल्पः, व्याकरणम् निरुक्तम्, छन्दः, ज्योतिष" मिति। तैत्तिरीयब्राह्मणेऽपि व्याकरण-स्योपादेयता श्रूयते "वाग्वै पराच्यव्याकृतावदन्। ते देवा इन्द्रमब्रुवन् "इमां नो वाचं व्याकुरु, इति सोऽब्रवीत् "वरं वृणै मह्यं, चैवैष वायवे च सह गृह्यान्तै, इति तस्मादैन्द्रवायवः सह गृह्यते। तामिन्द्रो मध्यतोऽपक्रम्य व्याकरोत्; तस्मादियं व्याकृता वागुच्यते" इति, व्याकर्त्तारश्च पाणिनिकात्यायनपतञ्जलयो मन्वादिसमानाः। तस्मात् साधूनामेव प्रयोगे गवादीनामेव साधुत्वे व्याकरणस्मृतिः प्रमाणम्।

अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमतमाह—

अश्वालम्भनशास्त्रस्य दन्त्यतालव्यसंशयात्।

अमात्वेऽदन्त्यनिर्णीतिराप्तोक्तव्याकृतेर्बलात्॥ ३०

"अश्वमालभेत" इत्यत्राकारवकारयोर्मध्यवर्त्तिनो वर्णस्य दन्त्यत्वे "स्वं धनं तद्रहितं दरिद्रमालभेत" इत्यर्थो भवति। तालव्यत्वे तुरङ्ग-मवाचित्वम्। ततः संशयादप्रामाण्यमिति चेत्? न, व्याकरणानु-सारेण "अशू व्याप्तौ" इत्यस्माद्धातोरौणादिके वप्रत्यये सति तालव्यत्वनिर्णयात्। तस्मादश्वालम्भनशास्त्रं प्रमाणम्।

अथाकृत्याख्यं दशमाधिकरणम्—

तत्र प्रथमवर्णकमारचयति—

लोके पदपदार्थौ यौ न तौ वेदेऽथवात्र तौ ।
रूपभेदात्पदं भिन्नमुत्तानादिभिदा स्फुटा ॥३१
वर्णैकत्वात्पदैकत्वं क्वचित्की भिन्नरूपता ।
प्राकृतेन पदैक्येन तदर्थैक्यं तथाविधम् ॥३२

वैदिकौ पदार्थौ लौकिकाभ्यां पदपदार्थाभ्यामन्यौ, कुतः ? रूपभेदात् । पदेतावद्रूपभेदो दृश्यते । आत्मशब्द आकारादित्वेन लोके नियतः, वेदे तु क्वचिदाकाररहितः पठ्यते "प्रयतं पुरुषात्मना" इति । "ब्राह्मणा" इति लोके, वेदेत्वन्यथा पठ्यते "ब्राह्मणासः, पितरः सोम्यासः" इति । अर्थभेदोऽपि स्फुटः । "उत्ताना वै देवगवा वहन्ति" इति श्रूयते । मनुष्यगवास्त्वधो वहन्ति । वेदे वनस्पतिर्हिरण्यवर्णः । तथाच श्रूयते "देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्य-वर्णः प्रदिवस्ते अर्थमि" ति । तस्मात्, लोकवेदयोः पदपदार्थावन्यौ" इति प्राप्ते ब्रूमः ;—य एव लौकिकाः पदार्थाः, त एव वैदिकाः । तथाहि, वर्णानां तावन्नित्यत्वं प्रथमपादे साधितम् । यथा प्रयोक्तॄणां पुरुषाणां भेदेऽप्येकैकस्य पुरुषस्य वहुकृत्व उच्चारणभेदेऽपि "त एवामी वर्णा इति प्रत्यभिज्ञानाद्वर्णैक्यम् । तथा "यानि लोके गवादिपदानि, तान्येव वेदे विधीयमानानी" त्यवाधितप्रत्यभिज्ञया पदैक्यमभ्युपेयम् । "त्मना" "देवासः" इत्यादिपदभेदस्तु क्वाचित्कः । नैतावता वहुतरं प्रत्यभिज्ञावगतं पदैकत्वमपोढुं शक्यम् । अन्यथा "सोऽयं देवदत्तः" इति प्रत्यभिज्ञानं देवदत्तैक्यमपि देशादि-भेदमात्रेणापोद्येत । पदैक्ये चार्थैक्यमवश्यम्भावि । अन्यथा वेदे-पृथग्व्युत्पत्त्यभावादवोधकत्वं प्रसज्येत, एतदेवाभिप्रेत्योक्तम्—

"लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधकः" इति स्रुग्यूपाहवनीयादिशब्दानां तदर्थानां चालौकिकत्वेऽपि प्रसिद्धपदसमभिव्याहाराद्-व्युत्पत्तिः सिद्धति। उत्तानवहनादिकं त्वर्थवादः। अस्तु वा तथा वहनम्, तथाप्युत्तानादिशब्दास्तदर्थाश्च लोकसिद्धा एव। तस्मादुय एव लौकिकाः पदपदार्थास्त एव वैदिकाः।

द्वितीयवर्णकमारचरति—

व्यक्ति व्रीह्यादिशब्दार्थ आकृतिर्वा क्रियान्वयात्।
व्यक्तिर्व्युत्पत्तिवेलायामाकृत्या सोपलक्ष्यते ॥३३
शक्तिग्रहादियुक्तिभ्य आकृतेरर्थतोचिता।
क्रियापर्य्यवसानाय व्यक्तिस्तत्रोपलक्ष्यताम् ॥३४

"व्रीहीनवहन्ति" "पशुमालभेत" "गामानय" "ब्राह्मणो न हन्तव्यः" इत्यादि प्रयोगेषु व्रीह्यादिशब्दानां व्यक्तिरर्थः, कुतः? अवहननादिक्रियाभिर्व्यक्तेरन्वेतुं शक्यत्वात्। नह्याकृतिरवहन्तु-मालब्धुमपनेतुं वा योग्या। नन्वानन्त्यव्यभिचाराभ्यां न व्यक्तौ व्युत्पत्तिः सम्भवति, अनन्ता हि गोव्यक्तयः, अतीतानागतानामनेक-देशवर्त्तिनां गवामियत्ताया अभावात्। किञ्च शुक्लव्यक्तौ व्युत्पन्नो गोशब्दः कृष्णव्यक्तौ प्रयुज्यमानः स्वार्थं व्यभिचरेत्। तत्र कथं व्युत्पत्तिरिति चेत्? एवं तर्हि व्युत्पत्तिकाले सा व्यक्ति-राकृत्योपलक्ष्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः;—अन्वयव्यतिरेकाभ्यामाकृतेः शक्तिग्रहणनिमित्तत्वाच्छब्दार्थत्वं तस्या एवोचितम्। किञ्च गोशब्द उच्चारिते व्यक्तिवादिनः संशयो भवेत्। तस्मादाकृतेरेवाभिधेयत्वम्। यद्याकृतावहननादिक्रिया न पर्य्यवस्येत्, तर्हि व्यक्तिस्तत्रो-पलक्षणीया। किञ्च "श्येनचितिं चिन्वीत" इत्यादावाकृतेरेव सादृश्य-प्रतियोगितया कार्य्यान्वयो दृश्यते। तस्माद् आकृतिः शब्दार्थः।

अत्रैव गुरुमतमाह—

गवादिचोदना नो मा जातिव्यक्त्योरनिर्णयात् ।
आनन्त्यव्यभिचाराभ्यां न व्यक्तिरिति निर्णयः ॥३५

स्पष्टोऽर्थः ।

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथ चतुर्थः पादः ।

तत्रोद्भिदादीनांयागनामतयाप्रामाण्याख्यं प्रथमाधिकरणम्—

उद्भिदादिपदं धर्म्मे किं प्रमाणमुताप्रमा ?
विध्यर्थवादमन्त्रांशेष्वनन्तर्भावतो न मा ॥१

अन्तर्भावो विधावुद्भिदा यजेतेतिदृश्यते ।
नामत्वेनान्वयो वाक्ये वक्ष्यतेऽतः प्रमैवतत् ॥२

"उद्भिदा यजेत" "वलभिदा यजेत" "विश्वजिता यजेत" इत्येवं समाम्नायते। तत्रोद्भिदादिपदं न धर्म्मे प्रमाणम्, कुतः ? प्रमाणत्वेनाभिमतेषु त्रिषु वेदविभागेष्वनन्तर्भावात् । तथाहि, विधिः साक्षात् प्रमाणम्, अर्थवादमन्त्रौतु विध्यर्थत्वेन। तत्र न तावदुद्भिदादिपदं विधावन्तर्भवति, विध्यर्थरूपाया भावनाया अंशेषु भाव्यकरणेतिकर्त्तव्यतारूपेषु कस्याप्यवाचकत्वात्। नाप्यर्थवादत्वम्, स्तुतिबुद्धेरभावात्। नापि मन्त्रत्वम्, उत्तमपुरुषादीनां तल्लिङ्गानामभावात्। तथाचोक्तं "उत्तमामन्त्रणास्यन्तत्वान्तरूपाद्यभावतः। मन्त्रसिद्ध्य-

भावाच्च मन्त्रत्वेषां न युज्यते," इति। "अग्नये जुष्टं निर्व्वपामि" इत्युत्तमपुरुषः। "अग्ने यशस्विन्यशसे समर्पय" इत्यामन्त्रणम्। "उर्व्वी चासि" "वस्वीचासि" इत्यस्यन्तरूपम्। "इषेत्वा" "ऊर्ज्जेत्वा" इति त्वान्तरूपम्। आदिशब्देन आशीर्देवता प्रतिपादनादयः। एवमाद्यनन्तर्भावादमानमिति चेत्? न, विध्यंशे करणेऽन्तर्भावात्। यद्यपि लिङ्प्रत्ययेन समानपदोपात्तो यजिधात्वर्थः करणम्, तथापि तस्य यजेर्नामत्वे नोद्भिदादिपदमन्वेति। तस्मात् प्रमाणम्।

* अथोद्भिदादीनां यागनामधेयताख्यं द्वितीयाधिकरणम्—

गुणोऽयं नामधेयं वा खनित्रेऽस्य निरुक्तितः?
ज्योतिष्टोमं समाश्रित्य पश्वर्थं गुणचोदना ॥३
फलोद्भानसमानैषा निरुक्तिर्यागनाम्न्यपि।
नामत्वमुचितं यागसामानाधिकरण्यतः ॥४

"उद्भिदा यजेत पशुकामः" इत्यत्र तृतीयान्तेनोद्भित्पदेन योऽर्थो विवक्षितः सोऽयं यागे कश्चिद्गुणः स्यात् "दध्ना जुहोति" इत्यनेन गुणविधिना समानत्वात्, अथोच्येत;—दधिशब्दार्थो लोकप्रसिद्धः, उद्भिच्छब्दार्थस्त्वप्रसिद्ध इति? तन्न, रूढ्यभावेऽप्यवयवार्थनिरुक्त्या तत्प्रसिद्धेः। उद्भिद्यते भूमिरनेन इति व्युत्पत्त्या खनित्रवाच्यसौ शब्दः। नचात्र पशुफलकः कश्चिद्यागो विधीयत इति वाच्यम्। पशूनां गुणफलत्वात्। यथा—"गोदोहनेन पशुकामस्य" इत्यत्र पशवो गोदोहनगुणस्य फलम्, तथैव खनित्रगुणस्य फलमस्तु। यदि "चमसेनापः प्रणयेत्" इति विहितं प्रकृतमपां प्रणयनमाश्रित्य गोदोहनं विधीयते तर्हि, अत्रापि "ज्योतिष्टोमेन

* मत्वर्थभयान्नामत्वम्।

यजेत" इति विहितं प्रकृतं ज्योतिष्टोममाश्रित्य खनित्रं विधीयताम्। तस्माद्गुणविधिरितिप्राप्ते ब्रूमः,—"पशुकामो यजेत" इत्यस्य पदद्वयस्यायमर्थः, पशुरूपं फलं यागेन कुर्य्यादिति।" तत्र केन यागेन इत्यपेक्षायाम् उद्भिदेति तृतीयान्तं पदं यागनामत्वेनान्वेति। उद्भिद्यते पशुफलमनेन यागेनेति निरुक्त्या नामत्वमुद्भित्पदस्योपपद्यते। एवमपि गुणविधिनामधेयत्वयोः शब्दनिर्व्वचनसाम्यान्न निर्णय इतिचेत्? मैवं, सामानाधिकरण्यस्य निर्णायकत्वात्। "उद्भिन्नामकेन यागेन फलं कुर्य्यादितुरक्ते सामानाधिकरण्यं लभ्यते। गुणत्वे तु "खनित्रेण साध्यो यो यागः, तेनेत्येवं वैयधिकरण्यं स्यात्। यदि "खनित्रवता यागेनेति सामानाधिकरण्यं योज्येत" तदा मत्वर्थलक्षणा प्रसज्येत। तस्मादुद्भिदादिपदं नामधेयम्। "दध्ना जुहोति" "व्रीहिभि र्यजेत" इत्यादिषु द्रव्यविशेषे दध्यादिशब्दानामत्यन्तरूढ़तया यागनामत्वासम्भवादगत्या गुणत्वमाश्रितम्। "सोमेन यजेत" इत्यत्रापि "अप्रसिद्धार्थनामधेयत्वकल्पनातो वरं प्रसिद्धार्थद्वारेण लक्षणाश्रयणमित्यभिप्रेत्य "सोमद्रव्यवता यागेनेति मत्वर्थ लक्षणा स्वीकृता। उद्भिच्छब्दस्य तु लोकप्रसिद्धार्थाभावादुक्तरीत्या नामत्वं युक्तम्। प्रयोजनं तु नाम्नः सर्व्वत्र व्यवहार एव। न ह्यन्तरेण नामधेयमृत्विग्वरणादिषु अनेनाहं यक्ष्ये इत्याख्यातोपायो लघुः कश्चिदस्ति। तस्माद् उद्भिदादिकं नामधेयम्।

अस्मिन्नेव गुरुमतमाह—

लौकिके गणयागेऽस्य विधिः सापेक्षतेति चेत्?
निरुक्त्या श्रौतयागस्य नामत्वान्निरपेक्षता ॥५॥

"उद्भिदा यजेत" इत्येवं गुणविधिः। नचास्य कश्चिच्छ्रौत आश्रयो लभ्यते। ततो लौकिको मातृगणयागादिराश्रयत्वेनापे-

चणीयः। तस्मिन्यागे गुणाश्रयत्वेन गुणोऽयं विधीयते। तथा सति सापेक्षत्वादप्रामाण्यमस्याश्चोदनाया इतिचेत् ? मैवं, पूर्व्वोक्त-निरुक्त्या श्रौतयागनामत्वे सति निरपेक्षत्वात्। /

* अथ चित्रादीनां शब्दनामधेयताख्यं तृतीयाधिकरणम्

यच्चित्रया यजेतेति तद्गुणो नाम वा भवेत् ?
चित्रस्त्रीत्वगुणो रूढेरग्नीषोमीयके पशौ ॥६
द्वयोर्विधौ वाक्यभेदो वैशिष्ट्ये गौरवं ततः।
स्यान्नाम पृष्ठाज्यवहिष्पवमानेषु तत्तथा ॥७

"चित्रया यजेत पशुकामः" इत्याम्नायते ; तत्र चित्राशब्दो नोद्भिच्छब्दवद्यौगिकः, किन्तु रूढ्या चित्रत्वं स्त्रीत्वञ्चाभिधत्ते। ततो न पूर्व्वन्यायेन नामत्वम्। तथा सति "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत" इति विहितं पशुयागमत्र यजेत इत्यनेन पदेनानूद्य, तस्मिन् पशौ चित्रत्वस्त्रीत्वगुणो विधीयते, इति प्राप्ते ब्रूमः,—चित्रत्वं स्त्रीत्वं चेति द्वावेतौ गुणौ, तयोर्द्वयोर्विधाने वाक्यं भिद्येत। तथाचोक्तम् "प्राप्ते कर्म्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः। अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयत्नतः।" इति, अथ वाक्यभेदपरिहाराय गुणद्वयविशिष्ट-पशुद्रव्यकं कर्म्म विधीयते, तदा गौरवं स्यात् तस्माच्चित्राशब्दः पूर्व्ववद्यजि सामानाधिकरण्येन यागनामधेयं भवति। चित्रत्वं च तस्य विलक्षणद्रव्यद्वारेणोपपद्यते। दधि, मधु, घृतम्, आपः, धानाः, तण्डुलाः, तत्संसृष्टं प्राजापत्यमिति दध्यादीनि विचित्राणि प्रदेय-द्रव्याणि षडाम्नातानि। तदेतच्चित्रानामकस्य यागस्योत्पत्ति-वाक्यम्। यागस्वरूपभूतयो र्दध्यादिद्रव्यप्रजापतिदेवतयो रत्रोपदिश्य-

* वाक्यभेदभयान्नामत्वम्।

मानत्वात्। उत्पन्नस्य तस्य यागस्य "चित्रया यजेत पशुकामः" इत्येतत् फलवाक्यम्। एवं सति प्रकृतार्थो लभ्यते। अग्निषोमीयपश्वनुवादेन गुणविधाने प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयाताम्। लिङ् प्रत्ययस्यानुवादत्वाङ्गीकारान्मुख्यो विध्यर्थो वाध्येत। तस्माच्चित्रापदं नामधेयम्। यथा चित्राशब्दे नामधेयत्वम्, तथा बहिष्पवमानशब्दे, आज्यशब्दे, पृष्ठशब्दे च तन्नामधेयत्वं योजनीयम्।

एवं हि श्रूयते, "त्रिवृद्बहिष्पवमानम्, पञ्चदशान्याज्यानि, सप्तदशानि पृष्ठानि" इति। अस्य वाक्यत्रयस्यार्थो विव्रियते,—सामगानामुत्तराग्रन्थे तृचात्मकानि सूक्तान्याम्नातानि। तत्र "उपास्मै गायता नरः" इत्येकं सूक्तम्। "दविद्युतत्या रुचा" इति द्वितीयम्। "पवमानस्य ते कवे" इति तृतीयम्। ज्योतिष्टोमस्य प्रातः सवनानुष्ठाने तेषु त्रिषु सूक्तेषु गायत्रं सामगातव्यम्। तदिदं सूक्तत्रयगानसाध्यं स्तोत्रं बहिष्पवमानमित्युच्यते, तत्रावस्थितानामृचां पवमानार्थत्वात्, बहिःसम्बन्धाच्च। न खल्विदं स्तोत्रमन्यस्तोत्रवत्सदोनामकस्य मण्डपस्य मध्य औदुम्बर्याः स्तम्भशाखायाः सन्निधौ प्रयुज्यते, किन्तु सदसोबहिः प्रसर्पद्भिः प्रयुज्यते। तस्य च बहिष्पवमानस्य त्रिवृन्नामकः स्तोमो भवति। तस्य च स्तोमस्य विधायकं ब्राह्मणवाक्यमेवमाम्नायते, "तिसृभ्यो हिंकरोति स प्रथमया, तिसृभ्यो हिं करोति स मध्यमया, तिसृभ्यो हिं करोति स उत्तमया, उद्यती त्रिवृतो विष्टुतिरिति। अयमर्थः, सूक्तत्रयपठितानां नवानामृचां गानं त्रिभिःपर्य्यायैः कर्त्तव्यम्। तत्र प्रथमे पर्य्याये, त्रिषु सूक्तेष्वाद्यास्तिस्र ऋचः; द्वितीये पर्य्याये, मध्यमाः; तृतीये पर्य्याये, चोत्तमाः। तिसृभ्य इत्यत्र तृतीयार्थ पञ्चमी। हिंकरोति गायतीत्यर्थः। सेयं यथोक्तप्रकारोपेता गीतिस्त्रिवित्स्तोमस्य विष्टुतिः स्तुतिप्रकारविशेषः। तस्या विष्टतेरुद्यतीनाम

इति। एवं परिवर्त्तिनी कुलायिनीति द्वे विष्टुती। तयोः परिवर्त्तिन्येवमाम्नायते, तिसृभ्यो हिंकरोति स पराचीभिः ; तिसृभ्यो हिंकरोति स पराचीभिः ; तिसृभ्यो हिंकरोति स पराचीभिः, परिवर्त्तिनी त्रिवृतो विष्टुतिरिति। पराचीभिरनुक्रमेणाम्नाता-भिरित्यर्थः ।

कुलायिन्येवमाम्नायते तिसृभ्यो हिंकरोति स पराचीभिः, तिसृभ्यो हिंकरोति या मध्यमा सा प्रथमा, योत्तमा सा मध्यमा, या प्रथमा सोत्तमा, तिसृभ्यो हिंकरोति योत्तमा सा प्रथमा, या प्रथमा सा मध्यमा, या मध्यमा सोत्तमा कुलायिनी त्रिवृतो विष्टुतिरिति। अत्र प्रथमसूक्ते पाठक्रम एव, द्वितीये मध्यमोत्तम-प्रथमाः, तृतीये तूत्तमप्रथममध्यमा इत्येवं व्यत्ययेन मन्त्रा गातव्याः । तदिदं विष्टुतित्रयं विकल्पितम् त्रिवृच्छब्दस्येदृशं स्तोमस्वरूपार्थी नतु त्रैगुण्यमिति पूर्व्वपादे निर्णीतम्। उत्तराग्रन्थे वहिष्पवमान-सूक्तेभ्यस्त्रिभ्य ऊर्द्ध्वं चत्वारि सूक्तान्याम्नातानि, "अग्न आ याहि वीतये" इत्याद्यं सूक्तं, "आ नो मित्रावरुण" इति द्वितीयम्। "आ याहि सुषुमा हि ते" इति तृतीयम्। "इन्द्राग्नी आ गतं सुतम्" इति चतुर्थम्। तान्येतानि प्रातःसवने गायत्रसाम्ना गीयमानानि चत्वार्य्याज्यस्तोत्राणीत्युच्यन्ते ।

तन्निर्व्वचनं च श्रूयते "यदाजिमीयुः, तदाज्यानामाजत्व"मिति तेष्वाजस्तोत्रेषु पञ्चदशनामकः स्तोमो भवति। तस्य स्तोमस्य विष्टुतिरेवमाम्नायते "पञ्चभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स एकया स एकया, पञ्चभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स एकया, पञ्चभ्यो हिं करोति स एकया स एकया स तिसृभि"रिति। एकं सूक्तं त्रिरावर्त्तनीयम्। तत्र प्रथमावृत्तौ प्रथमाया ऋच स्त्रिरभ्यासः, द्वितीयावृत्तौ मध्यमायाः। तृतीयावृत्तावुत्तमायाः सोऽयं पञ्चदश-

स्तोमः। उक्तेभ्यश्चतुर्भ्यः सूक्तेभ्य ऊर्द्धमुत्तराग्रन्थे त्रीणि माध्यन्दिन-पवमानसूक्तान्याम्नायन्ते, ततः ऊर्द्धं चत्वारि सूक्तान्याम्नातानि तेषु “अभि त्वा शूर नोनुम” इत्याद्यं सूक्तम्। ‘कयानश्चित्र आभूवत्” इति द्वितीयम्, “तं वो दस्ममृतीषहम्” इति तृतीयम्, “तरोभिर्वो विदद्वसुम्” इति चतुर्थम्। एतानि क्रमेण रथन्तरवामदेव्य-नौधसकालेयसामभि र्माध्यन्दिनसवने प्रोयमानानि पृष्ठस्तोत्राणी-त्युच्यन्ते। “स्पर्शनात्पृष्ठानि” इत्येवं निरुक्तिर्द्रष्टव्या। तेषु स्तोत्रेषु सप्तदशस्तोमो भवति। तस्य स्तोमस्य विष्टुतिरेवमाम्नायते “पञ्चभ्यो हिंकरोति स तिसृभिः स एकया स एकया, पञ्चभ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभिः स एकया, सप्तभ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिः” इति। अत्र प्रथमावृत्तौ प्रथमाया ऋचस्त्रिरभ्यासः, द्वितीयावृत्तौ मध्यमायाः, तृतीयावृत्तौ मध्यमोत्तमयोः सोऽयं सप्तदशस्तोमः।”

अत्र त्रिष्वपि वाक्येषु त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशशब्दा गुणविधायकत्वेन सम्मताः। यदि वहिष्पवमानाजप्रपृष्ठशब्दा अपि गुण-विधायकाः स्युः, तदा प्रत्युदाहरणम्। गुणद्वयविधानाद्वाक्यभेदः स्यात्। तस्माद्वहिष्पवमानादिशब्दाः स्तोत्रनामधेयानि। तै र्नामभिः कर्म्माण्यनूद्य त्रिवृदादिगुणा विधीयन्ते।

* अथाग्निहोत्रादीनां यागनामधेयताख्यं चतुर्थाधिकरणम्—

अग्निहोत्रं जुहोत्याघारमाघारयतीत्यमू।
विधेयौ गुणसंस्कारावाहोस्वित्कर्म्म नामनी ॥८

अग्नये होत्रमत्रेति बहुव्रीहिगतोऽनलः।
गुणो विधेयो, नामत्वे रूपं नस्यात्चरद्घृते ॥९

* तत्प्रख्यशास्त्रान्नामत्वम्।

संस्कृत्याघारमाघारयतीत्युक्ता द्वितीयया ।
आघारेत्यग्निहोत्रेति यौगिके कर्म्मनामनी ॥१०
अग्निर्ज्योतिरिति प्रोक्तो मन्त्राद्दैवस्तथा घृतम् ।
चतुर्गृहीतवाक्यात्तं द्वितीयायास्त्वियं गतिः ॥११
नासाधिते हि धात्वर्थे करणत्वं ततोऽस्य सा ।
साध्यतां वक्ति संस्कारो नैव शक्यः क्रियात्वतः ॥१२

"अग्निहोत्रं जुहोति, आघारमाघारयति" इत्यत्राग्निहोत्रशब्दस्य कर्म्मनामत्वे द्रव्यदेवतयोरभावाद्यागस्य स्वरूपमेव न सिध्येत्। ततोऽग्निदेवतारूपो गुणोऽनेन दर्व्विहोमे विधीयते। आघारशब्दश्च "घृ चरणदीप्तयोः" इत्यस्माद्धातोरुत्पन्नः चरद्घृतमाचष्टे। तस्मिंश्च घृते द्वितीयाविभक्त्या संस्कार्य्यत्वं प्रतीयते। तच्च संस्कृतं घृतमुपांशुयागे द्रव्यं भवति । तस्मादग्निहोत्राघारशब्दौ गुणसंस्कारयो र्विधायकौ, इतिप्राप्ते ब्रूमः,—"अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति, सायं जुहोति। सूर्य्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्य्यः स्वाहेति प्रातः," इति विहितेन मन्त्रेण प्राप्तत्वाद्देवता न विधेया। ततोऽग्निसूर्य्यदेवताकस्य सायं प्रातःकालयो र्नियमेनानुष्ठेयस्य कर्म्मणः, अग्निहोत्रमिति यौगिकं नामधेयम्। योगश्च बहुव्रीहिणा दर्शितः। "चतुर्गृहीतं वा एतदभूत्तस्याघारमाघारयति" इत्यनेनैवाज्यद्रव्यस्य प्राप्ततया चरद्घृतसंस्कारस्याविधेयत्वादाघारशब्दोऽपि यौगिकं कर्म्मनामधेयम्। यस्मिन्कर्म्मणि नैरृतीं दिशमारभ्यैशानीं दिशमवधीकृत्य सन्तत्या घृतं चार्य्यते, तस्य कर्म्मण एतन्नाम। ननु नामधेयत्वे सति "उद्भिदा यजेत, ज्योतिष्टोमेन यजेत" इत्यादाविव धात्वर्थेन करणेन सामानाधिकरण्याय "अग्निहोत्रेण जुहोति, आघारेणाघारयति" इति

तृतीयया भवितव्यम् । नैष दोषः, अनुष्ठानादूर्द्ध्वं धात्वर्थस्य सिद्धत्वाकारेण करणत्वेऽपि ततः पूर्व्वं साध्यत्वाकारं वक्तुमग्निहोत्रमाघारमिति द्वितीयाया युक्तत्वात् । नचात्र द्वितीयानुसारेण व्रीहीन्प्रोक्षति, इत्यादाविव संस्कारः शङ्कनीयः । व्रीहिशब्दवदग्निहोत्राघारशब्दयोः प्रसिद्धद्रव्यवाचकत्वाभावेन क्रियावाचित्वाभ्युपगमात् । तस्मादग्निहोत्राघारशब्दौ दर्व्विहोमोपांशुयागयो र्गुणसंस्कारविधायिनौ न भवतः, किन्तु कर्म्मान्तरयोर्नामनी ।

* अथ श्येनादीनां यागनामधेयताख्यं पञ्चमाधिकरणम्—

श्येनेनाभिचरन्मर्त्त्यो यजेतेति श्रुतौ गुणः ।
विधीयते पक्षिरूपो नाम वा तस्य कर्म्मणः ? ॥१३
श्येनेनेति गुणः काम्यः सौमिकः सोमबाधया ।
न चित्रावद्वाक्यभेदो रूढेश्चैवमनुग्रहः ॥१४
यथावैश्येन इत्युक्ता ह्युपमानोपमेयता ।
नैकस्मिंस्तेन गौण्यास्य वृत्त्या स्यात्कर्म्मनामता ॥१५

"श्येनेनाभिचरन् यजेत" इत्यत्र नामत्वे द्रव्यदेवतयोरभावाद्यागस्वरूपमपि न सिध्येत् । ततः सोमयागे नित्यं सोमद्रव्यं बाधित्वा सोमस्य स्थाने पक्षिद्रव्यरूपो गुणः काम्यो विधीयते । तथा सति श्येनशब्दस्य पक्षिणि लोकसिद्धा रूढिरभ्युपेता भवति । नच गुणविधित्वे चित्रायामिव वाक्यभेद आपादयितुं शक्यः । चित्रत्वस्त्रीत्ववद्गुणद्वयाभावादिति प्राप्ते ब्रूमः,—"यथा वै श्येनो निपत्यादत्ते, एवमयं द्विषन्तं भ्रातृव्यमादत्ते यमभिचरति श्येनेनेति वाक्येनोक्त उपमानोपमेयभावः पक्षिण्येकस्मिन्न युज्यते । तस्मात् पक्षिण उपमानस्य

* तद्व्यपदेशान्नामत्वम् ।

गुण उपमेये कर्म्मण्यस्ति, श्येनशब्दस्याभिचारकर्म्मनामत्वम् । "सन्दंशेनाभिचरन् यजेत," "गवाभिचर्य्यमाणो यजेत" इत्यत्र सन्दंशगोशब्दयो र्नामत्वं श्येनशब्दवद्द्रष्टव्यम् । "यथा सन्दंशेन दुरादानमादत्ते, यथा गावो गोपायन्ती"ति वाक्यशेषाभ्यामुपमानोपमेयभावाभिधानात् ।

अथ वाजपेयादीनां नामधेयताख्यं षष्ठाधिकरणम्—

यजेत वाजपेयेन स्वाराज्यार्थीत्यसौ गुणः ।
नाम वा ? गुणता तन्त्रयोगाद्गुणफलद्वये ॥१५
साधारणयजेः कर्म्म करणत्वेन तन्त्रता ।
त्रिकद्वयं विरुद्धं स्यात्तन्त्रतायां फलं प्रति ॥१६
उपादानविधेयत्व गुणत्वाख्यं त्रिकं यजेः ।
उद्देश्यानूक्तिमुख्यत्वत्रिकं तस्य गुणं प्रति ॥ १७
त्यक्त्वा तन्त्रं तदावृत्तौ वाक्यं भिद्येत तेन सः ।
वाजपेयेति शब्दोऽपि कर्म्मनामाग्निहोत्रवत् ॥१८

"वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत" इत्यत्र वाजपेयशब्देन गुणो विधीयते, अन्नवाची वाजशब्दः । तच्चान्यं पेयं सुराद्रव्यम् ; तच्चात्र गुणः, सुराग्रहाणामनुष्ठेयत्वात् । ननु गुणत्वे "वाजपेयगुणवता यागेन स्वाराज्यं भावयेदि"ति मत्वर्थलक्षणा प्रसज्येत ? मैवं, सकृदुच्चरितस्य यजेत इत्याख्यातस्य वाजपेयगुणे स्वाराज्यफले च तन्त्रेण सम्बन्धाङ्गीकारात् । वाजपेयेन द्रव्येण स्वाराज्याय यजेत, इत्येवमुभयसम्बन्धः । ननु गुणसम्बन्धेसति वाजपेयगुणेन यागं कुर्य्यादिति यजेः कर्म्मकारकत्वं भवति, फलसम्बन्धे तु यागेन स्वाराज्यं सम्पादयेदिति

करणकारकत्वम् ; ततः कथं तदुभयसम्बन्ध इति चेत् ? नायं दोषः, यजेः साधारणत्वेन द्विरूपत्वसम्भवात् । यजेत इत्यत्र प्रकृत्या याग उक्तः, प्रत्ययेन भावनोक्ता, तयोस्तु समभिव्याहारात् सम्बन्धमात्रं गम्यते । तच्च कर्म्मत्वकरणत्वयोः साधारणम् । न खलु तत्र कर्म्मत्वस्य करणत्वस्य वा साक्षादभिधायिका काचिदसाधारणी विभक्तिः श्रूयते । अतः साधारणस्य यजेरुभाभ्यां युगपत्सम्बन्धे सति यथोचित सम्बन्धविशेषः पर्य्यवस्यति । एवं तन्त्रेण सम्बन्धाङ्गीकारे "वाजपेयद्रव्येण यागं कुर्य्यादि" त्यर्थस्य लभ्यमानत्वाद्गुणविधित्वेऽपि नास्ति मत्वर्थं लक्षणा । यद्युग्रङ्गिदादिष्वप्येवं गुणविधिः स्यात् तर्हि तान्यपि वाक्यान्यत्रोदाहृत्य तदीयः सिद्धान्तः पुनराक्षिप्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः, यजतेस्तन्त्रेणोभयसम्बन्धे सति विरुद्धत्रितद्वयापत्तिः स्यात् । "उपादेयत्वं" "विधेयत्वं""गुणत्व" ञ्चेत्येकं त्रिकम् । "उद्देश्यत्वं" "अनुवाद्यत्वं" "मुख्यत्व" ञ्चेत्यपरं त्रिकम् । तत्रोद्देश्यत्वादय स्त्रयः स्वाराज्यफलनिष्ठा धर्म्माः । उपादेयत्वादयस्त्रयः साधनभूतयजिनिष्ठा धर्म्माः, फलमुद्दिश्य यजिरुपादीयते, फलमनूद्य यजिर्विधीयते । फलं प्रधानम्, यजिरुपसर्ज्जनम् । फलस्योद्देश्यत्वं नाम मानसापेक्षाविषयत्वाकारः,यजेरुपादेयत्वं नामानुष्ठीयमानताकारः ; तावुभौ मनःशरीरोपाधिकौ धर्म्मौ । अनुवाद्यत्वविधेयत्वधर्म्मौ तु शब्दोपाधिकौ । ज्ञातस्य कथनमनुवादः । अज्ञातस्यानुष्ठेयत्वकथनं विधिः । फलयागयोः साध्यसाधनत्वरूपतया प्रधानत्वोपसर्ज्जनत्वे । एवं सति फलतत्साधनयोः स्वाराज्ययागयोः स्वभावपर्य्यालोचनायां यथा फलस्योद्देश्यत्वादित्रिकं,यागस्योपादेयत्वादित्रिकं व्यवतिष्ठते ; तथा यागस्य वाजपेयस्य च साध्यसाधनभावपर्य्यालोचनायां यागस्योद्देश्यत्वादित्रिकं वाजपेयद्रव्यस्योपादेयत्वादित्रिकञ्च पर्य्यवस्यति । ततो यागस्य फलद्रव्याभ्यां युगपत्सम्बन्धे सति विरुद्धं त्रिकद्वयमापद्यते । ननु तर्हि माभूत्तन्त्रेणोभय-

सम्बन्धः पृथक्सम्बन्धाय यजिरावर्त्त्यतामिति चेत् ? न, वाक्यभेद-प्रसङ्गात् । "द्रव्येण यागं कुर्य्या" दित्येकं वाक्यम् । "यागेन फलं कुर्य्या" दित्यपरम् । तस्माद् वाजपेयशब्दो न गुणविधायकः, किन्तु यथोक्तं द्रव्यं निमित्तीकृत्याग्निहोत्रशब्दवत्कर्म्मनामधेयम् । ।

अथाग्नेयादीनाम नामताख्यं सप्तमाधिकरणम्—

यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इति नाम गुणोऽथवा ?
नामाग्निहोत्रवत्, मैवं, नामत्वे देवता नहि ॥१९
मन्त्रोऽपि नेह प्रत्यक्षस्तद्धिताद्देवता विधिः ।
देवद्रव्यविशिष्टस्य विधानादेकवाक्यता ॥२०

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते "यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावस्यायाम्, पौर्णमास्यां चाच्युतो भवती"ति । तत्र यथाग्निहोत्रशब्दः, अग्नये होत्रमत्रेत्यसुमर्थं निमित्तीकृत्य कर्म्मनामधेयम् ; तथाग्नेयशब्दो-ऽग्निसम्बन्धं निमित्तीकृत्य कर्म्मनामस्यादिति चेत् ? मैवम्, नामत्वे देवताराहित्यप्रसङ्गात् । अग्निहोत्रे तु "अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोती" त्यनेन वचनेन विहितो मन्त्रः प्रत्यक्षविहित इति मान्त्रवर्णिकी देवता लभ्यते । इह तु न तादृशो मन्त्रोऽस्ति । आग्नेयशब्दस्तु देवतां विधातुं शक्नोति । अग्निर्देवतास्येत्यस्मिन्नर्थे तद्धितस्योत्पन्नत्वात् । न च द्रव्यदेवतयोरुभयोर्गुणविधानाद्वाक्य-भेद इति शङ्कनीयम् । कर्म्मणोऽप्राप्तत्वेन गुणद्वयविशिष्टस्य कर्म्मण एकेन वाक्येन विधानात् । तस्मादाग्नेयशब्देन देवतागुणो विधीयते ।

अस्मिन्नेव गुरुमतमाह—

यदाग्नेय इति प्रोक्तं न मानं विध्यसम्भवात् ।
इति चेत् ? न, विशिष्टार्थविधौ सत्यप्रमा कुतः ॥२१

उदाहृतवाक्ये देवताराहित्यप्रसङ्गेन नामत्वाभावाद् गुणयो विधौ वाक्यभेदाच्च विध्यसम्भवादप्रामाण्यमिति पूर्व्वपक्षः। गुणद्वय-विशिष्टकर्म्मविधिसम्भवात् प्रामाण्यमिति सिद्धान्तः।

अथ वर्हिरादीनां जातिवाचितारव्य मष्टमाधिकरणम्—

वर्हिराज्यपुरोडाशशब्दाः संस्कारवाचिनः ?
जात्यर्था वा ? शास्त्ररूढेस्तेसुग्रः संस्कारवाचिनः॥२२
जातिं त्यक्त्वा न संस्कारे प्रयुक्तालोकवेदयोः।
विनापि संस्कृतिं लोके दृष्टत्वाज्जातिवाचिनः॥२३

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते "वर्हिर्लुनाति, आज्यं विलापयति, पुरोडाशं पर्य्यग्नि करोती"ति। अत्र वर्हिरादिशब्दानां शास्त्रे सर्व्वत्र संस्कृतेष्वेव तृणादिषु प्रयोगात्, पील्वादिशब्देषु शास्त्रीय-रूढ़िप्रावल्यस्योक्तत्वात्, यूपाहवनीयादिशब्दवत् संस्कारवाचिनो वर्हिरादिशब्दा इति चेत्? मैवम्, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जातिवा-चित्वात्। "यत्र यत्र वर्हिरादिशब्दप्रयोगः, तत्र तत्र जातिरित्यस्या व्याप्ते र्लौके वेदे च नास्ति व्यभिचारः। संस्कारव्याप्तेस्तु लौकिकप्रयोगे व्यभिचारो दृश्यते। क्वचिद्देशविशेषे लौकिकव्यवहारो जातिमात्र-मुपजीव्य विना संस्कारं ते शब्दाः प्रयुज्यन्ते, "वर्हिरादाय गावो गता" इति, "क्रय्यमाज्यमि"ति, "पुरोडाशेन मे माता प्रहेलकं ददाती"ति च, तस्माज्जातिवाचिनः। प्रयोजनं तु वर्हिषा यूपावटमवस्तृणातीत्यत्र विना संस्कारेणास्तरणसिद्धिः।

अत्र गुरुमत माह—

वर्हिरादौ निमित्तस्य दुर्व्वचत्वान्न मेति चेत् ?
जातेस्तत्र निमित्तत्वात्तद्युक्ता चोदना प्रमा॥२४

स्पष्टोऽर्थः।

अथ प्रोक्षण्यादीनां यौगिकताख्यं नवमाधिकरणम्—

प्रोक्षणीः संस्कृति र्जाति र्योगो वा सर्व्वभूमिषु ।
तयोक्तः संस्कृति र्जातिः स्याद्रूढ़ेः प्रवलत्वतः ॥२४
अन्योन्याश्रयतो नाद्यो न जातिः कल्प्यशक्तितः ।
योगः स्यात् कॢप्तशक्तित्वात्कॢप्तिर्व्याकरणाद्भवेत् ॥२५

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते "प्रोक्षणीरासादय" इति। तत्र प्रोक्षणीशब्दस्याभिमन्त्रणासादनादिसंस्कृतिः प्रवृत्तिनिमित्तम्। कुतः ? सर्व्वेषु वैदिकप्रयोगप्रदेशेषु संस्कृतानामेवापां प्रोक्षणीशब्देनोच्यमानत्वादित्येकः पक्षः। लोके जलक्रीड़ायां "प्रोक्षणीभिरुद्वेजिताः स्मः" इत्यसंस्कृतास्वप्सु प्रयोगाद्वर्हिरादिशब्दवज्जातौ रूढ़त्वादुदकत्वजातिः प्रवृत्तिनिमित्तम्। न च प्रकर्षेणोक्ष्यत आभिरिति योगोऽत्र शङ्कनीयः। रूढ़ेः प्रवलत्वादिति पक्षान्तरम्। तत्र न तावत् संस्कारो युक्तः, अन्योन्याश्रयत्वात्। विहितेष्वभिमन्त्रणादिषु संस्कारेष्वनुष्ठितेषु पश्चात् संस्कृतास्वप्सु प्रोक्षणी शब्द प्रवृत्तिः। तत् प्रवृत्तौ सत्यां प्रोक्षणीशब्देनापोऽनूद्याभिमन्त्रणसिद्धिरिति। नापि जातिपक्षोयुक्तः, उदकजातौ प्रोक्षणीशब्दस्य वृद्धव्यवहारे पूर्व्वमकॢप्तत्वेनेतः परं शक्तेः कल्पनीयत्वात्। ततो गोशब्दवदश्वकर्णशब्दवच्च रूढ़ो न भवति। योगस्तु व्याकरणेन कॢप्तः। सोपसर्गाद्धातोः करणे ल्युट्प्रत्ययेन व्युत्पादनात्। तस्मात् प्रोक्षणीशब्दो यौगिकः। घृतादेः प्रोक्षणत्वं प्रयोजनम्।

अथ निर्म्मन्थ्यस्य यौगिकताख्यं दशमाधिकरणम्—

रूढ़िर्योगो योगरूढ़िर्वा निर्म्मन्थ्यस्य वर्त्तनम् ।
आद्यौ पूर्व्ववदन्त्याऽचिरजातेर्नावनीतवत् ॥२६

अग्निचयने श्रूयते "निर्म्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्ती"ति। तत्र निर्म्मन्थ्यशब्दस्य स्वार्थे कीदृशी वृत्तिरिति संशये वर्हिरादिशब्दवल्लौकिकवैदिकसाधारण्याद्वर्हिर्जातौ रूढ़िरित्येकः पक्षः। प्रोक्षणीशब्दवद्रूढ़ेरकृप्तत्वादरणिनिर्म्मन्थनजन्यत्वाच्च योग इति पक्षान्तरम्। लौकिकनिर्म्मन्थनेन चिरनिर्म्मन्थनेन च जन्यं वारयितुं योगरूढिः पङ्कजातिवदाश्रयणीया। आधानकाले निर्म्मथ्य गार्हपत्ये नित्यं धृतोऽग्निश्चिरनिर्म्मथितः। चयनकाले निर्म्मथ्योखासु धृतोऽग्निरचिरनिर्म्मथितः। सद्य एव लौकिकमथनेन जातोऽग्निरचिरनिर्म्मथितः। तेनेष्टकाः पच्यन्ते। यथा पुराणनूतनयो र्घृतयोर्नवनीतजन्यत्वे समानेऽपि योगरूढ्या नूतनमेव नावनीतमिति व्यवह्रियते। तद्वत्।

अथ वैश्वदेवादीनां नामधेयताख्यमेकादशाधिकरणम्—

चातुर्मास्याद्यपर्व्वप्रोक्ताग्नेयाद्यष्टकान्तिके।
वैश्वदेवेति शब्दोक्तो गुणः सङ्घस्य नाम वा ॥२७
नामत्वे रूपराहित्यादविधिर्गुणता ततः।
अग्न्यादिभिर्विकल्प्यन्ते विश्वदेवास्तु सप्तसु ॥२८
अनूद्याष्टौ यजेतेति तत्सङ्घे नाम वर्णितम्।
अविधित्वेऽप्यर्थवत्स्यान्नाम प्राक्प्रवणादिषु ॥२९
इज्यन्तेऽत्र यजन्ते वा विश्वेदेवा इतीदृशी।
निरुक्तिर्न विकल्पः स्यादुत्पत्त्युत्पन्नशिष्टतः ॥३०

चातुर्मास्ययागस्य चत्वारि पर्व्वाणि, वैश्वदेवः, वरुणप्रघासः, साकमेधः, शुनासीरीयश्चेति। तेषु प्रथमे पर्व्वण्यष्टौ यागा विहिताः; आग्नेयमष्टाकपालं निर्व्वपेदिति। सौम्यं चरुम्, सावित्रं द्वादश-

कपालम्, सारस्वतं चरुम्, पौष्णं चरुम्, मारुतं सप्तकपालम्, वैश्वदेवी-मामिक्षाम्, द्यावापृथिव्यामेककपालमिति। तेषामष्टानां यागानां सन्निधाविदमाम्नायते, वैश्वदेवेन यजेतेति। तत्राग्नेयादीन् यागान् "यजेत" इत्यनूद्य वैश्वदेवशब्देन देवतारूपो गुणस्तेषु विधीयते। यद्यपि वैश्वदेव्यामिक्षायां विश्वेदेवाः प्राप्ताः, तथाप्याग्नेयादिषु सप्तसु यागेष्वप्राप्तत्वाद्विधीयन्ते तेष्वप्यग्न्यादिदेवताः सन्तीति चेत्, तर्हि गत्यभावात्तेषु देवता विकल्प्यन्ताम्। नामधेयत्वेतु नाममात्र-स्याभिधेयत्वाद्द्रव्यदेवतयोरभावेन यागस्यात्र स्वरूपासम्भवाच्छ्रूय-माणो विधिरनर्थकः स्यात्। तस्माद् गुणविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः,—

उत्पत्तिवाक्यैर्विहितानाग्नेयादीनष्टौ यागान् "यजेत" इत्यनूद्या-ष्टानां सङ्घे वैश्वदेवशब्दो नामत्वेनोपवर्ण्यते। न च विधित्वा-सम्भवेऽपि नामोपदेशवैयर्थ्यम्, प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेतेत्यादिषु वैश्वदेवशब्देनैकेनैवाष्टानां सङ्घस्य व्यवहर्त्तव्यत्वात्। नामप्रवृत्ति-निमित्तभूता निरुक्तिर्द्विधा—आमिक्षायागे विश्वेषां देवानामिज्य-मानतया तत् सहचरितार्थानां सर्वेषां छत्रिन्यायेन वैश्वदेवत्वम्, अथवा "विश्वेदेवा अष्टानां कर्त्तारः" इति वैश्वदेवत्वम्। तथाच ब्राह्मणम्, "यद्विश्वेदेवाः समयजन्त तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वमिति"। देवताविकल्पस्तु समानबलत्वाभावान्नयुज्यन्ते। अग्न्यादय उत्पत्ति शिष्टत्वात् प्रबलाः, विश्वेदेवा उत्पन्नशिष्टत्वाद् दुर्व्वला। तस्माद् वैश्वदेवशब्दः कर्म्मनामधेयम्।

अत्रैव गुरुमतमाह—

गुणानामत्वसन्देहादप्रमा चोदनेति चेत्?
नोक्तन्यायेन सङ्घस्य नामधेयत्वनिर्णयात्॥

स्पष्टोऽर्थः।

अथवैश्वानरेऽष्टत्वाद्यर्थवादताख्यं द्वादशाधिकरणम्--

यद्द्वादशकपालेष्टे वैश्वानर्य्या अनन्तरम् ।
श्रुतमष्टाकपालादितद्गुणो नाम वा स्तुतिः ॥३२
अन्तर्भावादष्टतादेर्नाम स्यादग्निहोत्रवत् ।
द्रव्यं द्रव्यान्तरे नोचेद्गुणस्तर्हि फले त्वसौ ॥३३
वाक्यैक्यमुपसंहाराद्विस्पष्टं तत्तु बाध्यते ।
नानागुणविधौ तस्मादंशद्वारांशिसंस्तुतिः ॥३४

काम्येष्टिकाण्डे श्रूयते "वैश्वानरं द्वादश कपालं निर्व्वपेत्पुत्रेजाते" यदष्टाकपालो भवति गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति, यन्नवकपालस्त्रिवृतैवास्मिंस्तेजो दधाति, यद्दशकपालो विराजैवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति, यदेकादशकपाल स्त्रिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति ; यद्द्वादशकपालो जागत्यैवास्मिन्पशून्दधाति, यस्मिञ्जातएतामिष्टिं निर्व्वपति पूत एव स तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान्भवति" इति। अत्राष्टत्वादिसंख्यासामान्यात्पुरोडाशादीनां गायत्र्यादिरूपत्वकल्पना कृता। इष्टिविधायके वाक्ये येयं द्वादशसंख्या तस्यामष्टत्वादिसंख्यानामन्तर्भावात्ताः संख्या निमित्तीकृत्याग्निहोत्रशब्दवदष्टाकपालादिशब्दाः कर्म्मनामधेयानीत्येकः पक्षः। नात्र द्वादशकपालशब्दः संख्यापरः, किन्तु पुरोडाशद्रव्यपरः "द्वादशसु कपालेषु संस्कृत इति व्युत्पत्तेः। एवमष्टाकपालादिशब्दा अपि। तथा सति द्रव्यस्य द्रव्यान्तरेऽनन्तर्भावान्नामधेयस्य निमित्तं नास्तीतिचेत्, एवं तर्हि पुरोडाशद्रव्यरूपो गुणो विधीयताम् नचोत्पत्तिशिष्टद्वादशकपालपुरोडाशावरुद्धत्वादष्टाकपालादेरनवकाश इति वाच्यम्। ब्रह्मवर्चसादिफलाय तद्विध्युपपत्तेरित्यपरः पक्षः। अयमप्यनुपपन्नः, बहूनां

गुणानां विधौ वाक्यभेदापत्तेः। नच भिन्नान्येवैतानि वाक्यानीति वाच्यम्? 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्व्वपेदिति विहितस्य यस्मिञ्जात एताम्' इत्युपसंहारेण वाक्यैकत्वावगमात्; तस्मादंशैरष्टाकपालादिभिरंशी द्वादशकपालः स्तूयते।

अत्रैव गुरुमतमाह—

अगुणत्वादनामत्वादमन्त्रत्वादनन्वये।
अष्टत्वाद्यप्रमाणं चेन्नार्थवादतयान्वयात्। ३५

उक्तरीत्या गुणत्वं नामत्वं च न सम्भवति। उत्तमपुरुषामन्त्रणाद्यभावान्न मन्त्रत्वम्। अतोऽष्टाकपालादीनामनन्वयादप्रामाण्यं वाक्यस्येति चेत्? मैवं स्तावकत्वेनान्वयस्योक्तत्वात्।

अथ यजमानशब्दस्य प्रस्तरादिस्तुत्यर्थत्वाख्यं, त्रयोदशाधिकरणम्—

यजमानः प्रस्तरोऽत्र गुणो वा नाम वा स्तुतिः?
सामानाधिकरण्येन स्यादेकस्यान्यनामता॥३६
गुणो वा यजमानस्तु कार्य्ये प्रस्तरलक्षिते।
अंशांशित्वाद्यभावेन पूर्ब्बवन्नात्र संस्तुतिः॥३७
अर्थभेदादनामत्वं गुणश्चेत्प्रह्रियेत सः।
यागसाधकताद्वारा विधेयप्रस्तरस्तुतिः। ३८

इदमाम्नायते 'यजमानः प्रस्तर इति'। तत्र यजमानस्य प्रस्तरशब्दो नामधेयम्, कुतः? उद्भिदायाजेतेत्यादाविव सामानाधिकरण्यादित्येकः पक्षः। गुणविधिरित्यपरः पक्षः। तदापि यजमानकार्य्ये जपादौ प्रस्तरस्याचेतनस्य सामर्थ्याभावाद् गुणत्वं नास्ति। प्रस्तरकार्य्ये स्रुग्धारणादौ यजमानस्य शक्तत्वाद् यजमानरूपो

गुणो विधीयते। एवं सति पश्चाच्छ्रुतस्य प्रस्तरशब्दस्य कार्य्य-लक्षकत्वेऽपि प्रथमश्रुतो यजमानशब्दो मुख्यवृत्ति र्भवति। न चात्र पूर्व्वन्यायेन स्तुतिः सम्भवति, अष्टाकपालद्वादश-कपालयोरिव प्रस्तरयजमानयो रंशांशिलाभावात्। 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता, "ऊर्जोऽवरुध्यै" इत्यादिवत्स्तुतिरिति चेत्? न, क्षिप्र-त्वादिधर्म्मवत्कस्यचिदुत्कर्षस्याप्रतीतेः। तस्मात् "नामगुणयोरन्य-तरत्वमिति प्राप्तेब्रूमः। गोमहिषयोरिवार्थभेदस्यात्यन्तप्रसिद्धत्वान्ना-मत्वं न युक्तम्। गुणपक्षेतु अग्नौ प्रहरणस्य प्रस्तरकार्य्यत्वाद् यजमाने प्रहृते सति कर्म्मलोपःस्यात्। तस्माद् विधेयः प्रस्तरो यजमानशब्देन स्तूयते। यथा सिंहो देवदत्त इत्यत्र सिंहगुणेन शौर्य्यादिनोपेतो देवदत्तः सिंहशब्देन स्तूयते तथा यजमानगुणेन यागसाधनत्वेन युक्तः प्रस्तरो यजमानशब्देन स्तूयते। एवं यजमान एककपाल इत्यादिषु द्रष्टव्यम्।

अथाग्नेयादिशब्दानां ब्राह्मणादिस्तुत्यर्थताख्यं चतुर्द्दशाधिकरणम्—

आग्नेयो ब्राह्मणोऽवापि पूर्व्ववत्सर्व्वनिर्णयः।
द्वारं तु मुखजन्यत्वमाग्नेयत्वेन संस्तवे ॥ ३१

इदमाम्नायते "आग्नेयो वै ब्राह्मण" इति; अत्रात्यन्तप्रसिद्धार्थ-भेदादाग्नेयशब्दो न ब्राह्मणस्य नामधेयम्। नाप्यग्निदेवतारूपो गुणो विधीयते "आग्नेयं सूक्तं, आग्नेयं हवि" रितिवं देवता-तद्धितस्य सूक्तहविर्विषयत्वात्। नहि ब्राह्मणः सूक्तं नापि हविः। अतः सम्बन्धवाचिना तद्धितान्ताग्नेयशब्देन ब्राह्मणः स्तूयते। यद्यपि ब्राह्मणे नाग्निसम्बन्ध स्तथाप्यग्निसम्बन्धो मुखजन्यत्वगुणो ब्राह्मणे विद्यते। तथाचाग्निब्राह्मणयो र्मुखजन्यत्वं क्वचिदर्थवादे समाम्नायते "प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेय इति स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत,

तमग्निर्देवतान्वसृज्यत, गायत्री छन्दः, रथन्तरं साम, ब्राह्मणो मनुष्याणाम्, अजः पशूनाम्, तस्मात्ते मुख्या मुखतो ह्यसृज्यन्त इति"। तस्मादाग्नेयशब्दः स्तावकः। एवं ऐन्द्रोराजन्यः, वैश्यो वैश्वदेवः इत्यादिषु द्रष्टव्यम् ।

अथ यजमानादि शब्दानां यूपस्तुत्यर्थताख्यं पञ्चदशाधिकरणम्,—

आदित्योयूप इत्यत्र स्तुतिरादित्यशब्दतः ।
द्वारं चाक्षुषसारूप्यं घृताक्ते तैजसेऽस्ति तत् ।४०

आदित्ये यच्चक्षुर्गम्यं तेजस्वित्वं तद्यूपेऽप्यस्ति; घृताक्तस्य यूपस्य तेजस्वित्वाच्चावभासनात्; तत आदित्यशब्देन यूपः स्तूयते। एवं यजमानो यूप इत्यत्र चक्षुर्गम्यस्योर्द्धत्वस्य समानत्वाद् यजमानशब्देन यूपः स्तूयते ।

अथापश्वादिशब्दानां गवादिप्रशंसार्थत्वाख्यं षोड़शाधिकरणम्,—

पशवोऽन्ये गवाश्वेभ्योऽपशवो वा इति श्रुतम् ।
अजादिष्वपशुत्वं यद्गुणो वादोऽथवास्तु तत् । ४१ ।
स्तुत्यभावाद् गुणस्तेषु पशुकार्य्यनिषेधनम् ।
अशक्यत्वान्निषेधस्य घटाद्यर्थाभिधायिता । ४२ ॥
पशवोऽपशुशब्देन प्राशस्त्याभावसाम्यतः ।
लक्षणात्र निमित्तं तु प्रशंसैव गवाश्वयोः । ४३ ।

इदमाम्नायते "अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः, पशवो गोअश्वा" इत्यत्राजादिषु श्रूयमानं यदपशुत्वं तस्यार्थवादत्वं न सम्भवति पशुत्वनिषेधमात्रेण स्तुतेरभावात्। ततः पशुकार्य्यनिषेधरूपो गुणो विधीयते इति चेत्? मैवं, अजादिपशुविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गेन निषेद्धु-

मशक्यत्वात्। अपशुशब्दः पशुव्यतिरिक्तं घटादिपदार्थजातमभिदधाति। तस्मिन् घठादौ गवाश्ववत् प्राशस्त्यं नास्ति। सोऽयं प्राशस्त्याभावोऽजादिषु पशुष्वस्ति, इत्यनेनाभिप्रायेण पशव एव सन्तोऽप्यजादयो घटादिसाम्यादपशुशब्देन लक्ष्यन्ते ; पूर्व्वत्र यजमानकार्य्यसिद्धिः,आग्नेये मुखजन्यत्वम् आदित्यवत् तेजस्वित्वञ्च यजमानादिशब्दानां प्रस्तराद्यर्थेषु प्रवृत्तिनिमित्तम्। तत्प्रवृत्तिफलं प्रस्तरादिप्रशंसा। इह त्वपशुशब्दस्याजादिषु प्रवृत्तौ गवाश्वयोः प्रशंसैव निमित्तं फलञ्च।

द्विप्रकारा हि प्रशंसा, वस्तुनि विद्यमानगुणोत्कर्ष एकः प्रकारः ; स्तावकशब्देन सम्पादिता गुणोत्कर्षोऽपरः प्रकारः। गवाश्वयोरजादिभ्य उत्कर्षो लोकसिद्धो यः सोऽत्र निमित्तम्। अजादयः स्वभावतः पशवोऽपि सन्तो गवाश्वौ प्रत्यपशवः सम्पन्नाः ; ईदृशो गवाश्वयोर्म हिमेति स्तुतिफलम्। तस्मादपशवो वै इत्ययमर्थवादः। अयमेव न्याय उदाहरणान्तरेऽपि योजनीयः, 'अयज्ञो वै एष योऽसाम' इत्येकमुदाहरनम्। असत्रं वा एतद्यदच्छन्दोगम् 'इत्यपरमुदाहरणम्। अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादि यज्ञोऽपि सामहीनत्वादयज्ञो भवति।

ईदृशः साम्नो महिमा। छन्दोगशब्देन चतुर्विंशः चतुश्चत्वाविंशः अष्टाचत्वारिंश इत्येते त्रयः स्तोमा उच्यन्ते। अक्षरसंख्या साम्येन गायत्री त्रिष्टुब्जगतीच्छन्दोभिर्गीयमानत्वात्। तेषाञ्च विष्टुतिः सामब्राह्मणे द्रष्टव्या। अतः सत्रमपि चतुर्द्दशरात्रादिकं छन्दोगरहितत्वादसत्रं भवति। ईदृशश्छन्दोगानां महिमा इत्येवं स्तावकत्वादर्थवादत्वम्।।

अथ सृष्टिव्यपदेशाख्यं सप्तदशाधिकरणम्—

सृष्टीरुपदधातीति ये मन्त्राः सृष्टिलिङ्गकाः।
विधेयस्ते गुणत्वेन वादो वात्र गुणो विधिः। ४४।

आख्यातेनाभिसम्बन्धाद् विध्यन्तरयोगतः।
लिङ्गप्रकरणप्राप्ते मन्त्राणां विध्यसम्भवात्। ४५।
ताननूद्येष्टकाधानं विदध्यात् स्तोष्यते यतः।
यथासृष्टेत्यनेनातः सृष्टीरित्यर्थवादगीः। ४५।
एकयाऽस्तुवतेत्यादौ मन्त्रसङ्घे क्वचिन्नहि।
सृष्टिशब्दस्तथाप्युक्तिः सृष्टिशब्देन भूमतः। ४७।

अग्निचयने श्रूयते "सृष्टीरुपदधाति" इति सृष्टिशब्दोपेता मन्त्रा यासामिष्टकानामुपधाने विद्यन्ते वा इष्टकाः सृष्टय उच्यन्ते। "सृष्टिमानासामुपधानो मन्त्रः" इति विगृह्य "तद्वानासामुपधानः" इत्यादिव्याकरणसूत्रप्रसिद्धप्रक्रियया तन्निष्पादनात्। सृष्टिशब्दोपेताश्चोपधानमन्त्रा एकयाऽस्तुवत इत्यस्मिन्ननुवाके समाम्नाताः। 'ब्रह्मासृज्यत, भूतान्यसृज्यन्त' इत्यादिना सृजतिधातोस्तेषु प्रयुक्तत्वान्मन्त्रा अत्र सृष्टिशब्देनोपधाने गुणत्वेन विधीयन्ते, कुतः? उपदधाति, इत्यनेनाख्यातेनाभिसम्बन्धात्। नचार्थवादत्वमस्य सम्भवति विध्यन्तरेण सहैकवाक्यत्वाभावादिति प्राप्ते ब्रूमः;—अग्निचयनप्रकरणे पठितत्वात्तेषां मन्त्राणां सामान्यतश्चयनसम्बन्धोऽवगम्यते विशेषसम्बन्धः सृजतिलिङ्गादवगन्तव्यः। तथा सति प्राप्तत्वान्न ते मन्त्रा अत्र विधीयन्ते। किन्तु तान्मन्त्राननूद्येष्टकोपधानं विधीयते। सृष्टिशब्देनानुवादस्तु वक्ष्यमाणार्थवादोपपत्त्यर्थः। 'यथा सृष्टमेवावरुन्धे' इति हि वक्ष्यमाणोऽर्थवादः। यदि विधिवाक्ये मन्त्राणामनुवादकः सृष्टिशब्दो न स्यात् तदानीमर्थवादे सृष्टिशब्दप्रयोगाद्विध्यर्थवादयो र्वैयधिकरण्यभ्रमः स्यात् तस्मान्मन्त्रानुवादी सृष्टिशब्दो न गुणविधायकः किन्त्वर्थवादः। ननु प्रथम मन्त्रे

सृजतिधातु र्न प्रयुक्तः। किन्तु दधातिधातुः प्रयुक्तः। 'एकयाऽस्तुवत, प्रजा अधीयन्त' इति तत् पाठात्; वाढ़म्, तथाऽपि द्वितीयतृतीयादिषु वहुषु मन्त्रेषु सृजतिधातुप्रयोगाद्भूमरूपं सादृश्यमस्ति। 'यत्र सर्व्वाणि वाक्यानि सृष्टिशब्दोपेतानि तत्र यथा सृष्टिभूमता तथा अत्रापि इति भूमगुणयोगेन सृष्ट्यसृष्टिसङ्गे सृष्टिशब्दप्रयोगः।

अथ प्राणभृतादिशब्दानां स्तुत्यर्थत्वाख्यमष्टादशाधिकरणम्—

सृष्टिवत्प्राणभृत्तत्र सादृश्यं लिङ्गभूमतः।
अत्रैकमन्त्रगो लिङ्गसमवायो विशिष्यते। ४८

'प्राणभृत उपदधाति' इत्यत्रापि सृष्टिन्यायेन मन्त्रविधिरिति पूर्व्वपक्षः। लिङ्गप्रकरणप्राप्तमन्त्रानुवादेनेष्टकोपाधानविधिः। 'एतस्यैव प्राणान्दधाति।' इत्यस्य वक्ष्यमाणार्थवादस्योपपत्तये प्राणभृच्छब्देन मन्त्रानुवादः। पूर्व्वत्र द्वितीयादिमन्त्रेषु सृष्टिलिङ्गानां वाहुल्यम्। इह तु प्रथममन्त्र एव प्राणभृल्लिङ्गमाम्नायते, "अयं पुरोभुवस्तस्य प्राणो भौवायन "इति। एकस्यैव मन्त्रस्य प्राणभृत्त्वेऽपि 'छत्रिणो गच्छन्ती'तिवत्तत् सहचरिताः सर्व्वमन्त्राः प्राणभृच्छब्देन लक्ष्यन्ते। तदेवं यजमानकार्य्यसिद्ध्यादयो गुणवृत्तिहेतवो निर्णीताः। तथाचोक्तम्—

'तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसालिङ्गभूमभिः।
षड्भिः सर्व्वत्र शब्दानां गौणी वृत्तिः प्रकल्पिता"।

अथ सन्दिग्धार्थनिरूपणाख्यमेकोनविंशाधिकरणम्—

शर्करा उपधानेऽक्ता स्तेजो वै घृतमत्र किम्।
तैलादिनाञ्जिता अक्ता घृतेनैवाथवाञ्जनम्। ४९

तैलादिनापि मुख्यत्वादसञ्जातविरोधनात् ।
अप्राप्तार्थत्वतश्चास्य विधेर्वादाद्‌बलित्वतः । ५० ।
सामान्यमननुष्ठेयं विशेषस्तु विधौ नहि ।
घृतेनैवाञ्जनं वाक्यशेषात् सन्दिग्धनिर्णयात् ॥ ५१
अर्थवादगता चेयं स्तुतिर्घृतमुपेयुषी ।
बोधयन्ती विधेयत्वं घृतस्य गमयेद्विधिम् ॥ ५२ ॥

"अक्ताः शर्करा उपदधाति, तेजो वै घृतम्" इति श्रूयते । मृत्तिकाभिन्नाः क्षुद्रपाषाणाः शर्कराः । ताश्च घृततैलवसादीनामन्यतमेन द्रव्येणाञ्जनीयाः । कुतः ? अञ्जनसामान्यबोधकस्य घृतविशेषबोधकादर्थवादात् प्रबलत्वात् । तत्प्राबल्ये च मुख्यत्वादयस्त्रयो हेतवः । स्वार्थतया विधे र्मुख्यत्वम् प्रथमश्रुतत्वासञ्जातविरोधित्वमनधिगतार्थबोधकत्वादप्राप्तार्थत्वम् ; अर्थवादस्तु विधिस्तावकत्वादमुख्यः । चरमश्रुतत्वात्सञ्जातविरोधी ; ज्ञातार्थानुवादित्वात् प्राप्तार्थः, तस्माद् येन केनाप्यञ्जनमिति प्राप्ते ब्रूमः,—विधिवाक्येन किमञ्जनसाधनसामान्यं विधीयते तद्विशेषो वा ? नाद्यः सामान्यस्याननुष्ठेयत्वात् । न द्वितीयः, घृततैलवसादीनां विशेषवाचकशब्दाभावात् । तत उक्तरीत्या प्रबलमपि विधिवाक्यमनुष्ठानयोग्य विशेषे सन्देहजनकतया निर्णयहेतुमर्थवादमपेक्षते, न तु तेन सह विरुध्यते । अर्थवादेऽपि घृतस्य विधिर्नास्तीतिचेत् ? न, विधेरुन्नेयत्वात् । "तेजो वै घृतम्" इत्येवं तेजस्त्वेन घृतस्य स्तूयमानत्वाद्विधेयत्वं गम्यते । "यः स्तूयते स विधीयते इति न्यायात् । तेन च विधेयत्वेन विधायकः शब्दः कल्प्यते घृतेनाक्ता इति । तस्माद् घृतेनैवाञ्जनम् ।

अथ सामर्थ्येनाव्यवस्थितानां व्यवस्थाख्यं विंशाधिकरणम्,—

स्रुवेनाथ स्वधितिना हस्तेनावद्यतीत्यमी ।
आज्ये मांसे पुरोडाशे सङ्कीर्णा वा व्यवस्थिताः।५३
व्यवस्थापकराहित्यात्स्रुवाद्या अव्यवस्थिताः ।
व्यवस्थापकताशक्तेस्तद्दर्शेन व्यवस्थितिः । ५४ ।

"स्रुवेणावद्यति, स्वधितिनावद्यति, हस्तेनावद्यती"ति श्रूयते, तत्रावदेयेष्वाज्यमांसपुरोडाशेषु हविःष्वमी स्रुवाद्या अवदानहेतवः सङ्कीर्णाः । कुतः ? व्यवस्थापकस्य शब्दस्याभावादितिचेत् ? मैवं । शक्तेर्व्यवस्थापकत्वात् ।

"आख्यातानामर्थं ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणीति न्यायात् । कटे भुङ्क्ते, कांस्यपात्र्यां भुङ्क्ते, इत्यत्र लौकिकास्तत्तद्वस्तुशक्त्यनुसारेण व्यवस्थां कल्पयन्ति, कट आसीनः कांस्यपात्रामोदनं निधायेति ।" वेदेऽपि 'अञ्जलिना शक्तून् प्रदाय जुहुयात्' इत्यत्र यद्यपि द्विहस्तसंयोगोऽञ्जलिः, तथापि गुरुदेवतादि प्रसादनार्थाञ्जलिवन्निश्छिद्रसंयोगो न भवति । तादृशेऽञ्जलौ शक्तूनामवकाशाभावात् । अतः सामर्थ्यात् संयुक्तप्रसृतिद्वयात्मको मध्यगतावकाशोपेतोऽञ्जलिर्गृहीतः । एव मत्रापि द्रवद्रव्यस्याज्यस्य स्रुवो योग्यः छेदनीयमांसस्य शस्त्रविशेषः स्वधितिः; संहतस्य पुरोडाशस्य हस्तः ; इत्यनेन प्रकारेण स्रुवाद्या व्यवस्थिताः ॥

इति श्रीमाधवीये-जैमिनीय-न्यायमालाविस्तरे
प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।
प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ।

———

श्रीमाधवकृत—

जैमिनीय-न्यायमाला-विस्तरः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

प्रमाणमुपजीव्यत्वात् प्रथमेऽध्याय ईरितम् ।
मानाधीनस्य धर्म्मस्य द्वितीये भेद उच्यते ॥

अनेन प्रथमद्वितीययो रध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपादितः ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथमाधिकरणे प्रतिपदाख्यं प्रथमं वर्णकमारचयति ।

विधिवाक्ये पदैः सर्वैरपूर्वं प्रतिपाद्यते ।
प्रत्येकमथवैकेन सर्वैस्तत्प्रतिपादनम् ॥ १ ॥
फलान्वयित्वात्सर्वेषां प्रधानान्वयलाभतः ।
लाघवादेकबोध्यत्वं तच्छेषस्तु पदान्तरम् ॥२॥

विधिवाक्यमदृष्टार्थमखिलमतोदाहरणम् । विधिवाक्ये यावन्ति पदानि सन्ति तानि सर्वाणि क्रियाकारकसम्बन्धमनादृत्य प्रत्येकमपूर्वस्य प्रतिपादकानि । कुतः ? अपूर्वस्य फलत्वेन सर्वेषां पदानां फलान्वयित्वात् । अपूर्वप्रतिपादनाभावेऽपि क्रियाकारकयोः परस्परान्वयोऽस्त्वेवेति चेत् ! सत्यम्, तथापि प्रधानान्वयो लभ्येत । फलं हि प्रधानम् । पुरुषार्थतया साध्यमानत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः,—अपूर्व-

स्यात्यन्तमदृष्टत्वादिकल्पनयैव वाक्यस्योपपत्तावनेककल्पने गौरवं स्यात्। तस्मादेकमपूर्वमेकेन शब्देन प्रतिपाद्यते। पदान्तरन्तु तच्छेषतयान्वेति। ननु यस्य पदस्यार्थोऽपूर्वस्य कल्पकस्तत्पदार्थस्य फलसाधनतया फलं प्रत्युपपादेयत्वविधेयत्वगुणत्वान्यभ्युपगन्तव्यानि तथा तस्यैव शेषभूतपदान्तरार्थं प्रत्युद्देश्यत्वानुवाद्यत्वप्रधानत्वानामपि प्राप्तत्वाद्विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिरितिचेत्? मैवं, "उद्भिदा यजेत पशुकामः," "श्येनेनाभिचरन्यजेत" इत्यादावुद्भिदादिशब्दानां नामत्वेनान्वये सति यागसाधनवाचित्वाभावेन यजतावुद्देश्यत्वादित्रिकापादकत्वाभावात्। तस्मादेकमेव पदमपूर्वप्रतिपादकम्। न च धर्मभेदचिन्तां प्रस्तुतां परित्यज्य किमित्यपूर्वं चिन्त्यत इति वाच्यम्? अपूर्वस्यैव धर्मत्वात्। अथ भावार्थाख्यं द्वितीयं वर्णकम्—

द्रव्यादिशब्दतोऽपूर्वधीर्भावार्थपदादुत।
द्रव्यादीनां फलार्थत्वात्तच्छब्देन ह्यपूर्वधीः ॥३॥
क्रियाद्वारस्तते द्रव्यं फलेन नहि युज्यते।
भावनावाचिनोऽपूर्वमाख्यातादवगम्यते ॥४॥
धात्वर्थव्यतिरेकिणी भावना नेति चेन्न तत्।
सर्वधात्वर्थसम्बन्धः करोत्यर्थोहि भावना ॥५॥
धात्वर्थः करणं तस्यां समानपदवर्णितः।
द्रव्याद्युपकृति दृष्टा धात्वर्थोत्पादनात्मिका ॥६॥

इदमाम्नायते "सोमेन यजेत" "हिरण्यमात्रेयाय ददाति" "तस्मात् सुवर्णं हिरण्यं धार्य्यम्" "श्येनेनाभिचरन्यजेत" "चित्रया यजेत पशुकामः" इत्यादि। तत्र सोमहिरण्यशब्दौ द्रव्यवाचिनौ, सुवर्णशब्दो गुणवाची, श्येनचित्राशब्दौ नामवाचिनौ, तेनैतैर्द्रव्यादि

शब्दैरपूर्वं प्रत्येति। कुतः? द्रव्यादीनां सिद्धरूपाणां साध्यं फलं प्रति साधनत्वसम्भवात्। यागदानादिरूपस्तु भावार्थः (धात्वर्थः) स्वयमपि फलवत्साध्यरूपत्वान्न साधनं भवितुमर्हति। ततो द्रव्यादीनां फलं प्रति करणत्वाद्द्रव्यादिशब्दा अपूर्वप्रत्यायका इति प्राप्ते ब्रूमः, क्रियां विना द्रव्याणि फलं साधयितुं न क्षमन्ते पचिक्रियामन्तरेण काष्ठस्थाल्यादीनामोदनसाधकत्वादर्शनात्। अतो भावनावाचिना यजति ददातीत्याख्यातेनापूर्वं प्रतीयते। ननु धात्वर्थ एव भावना तदन्या वा? न तावद्धात्वर्थः। तस्य तां प्रति करणत्वोक्तेः। न द्वितीयः, धात्वर्थव्यतिरिक्तायाः क्रियाया दुर्लक्ष्यत्वादिति चेत्? मैवं, सर्वधात्वर्थसम्बद्धस्य करोतिरूपस्य लक्षयितुं शक्यत्वात्। तदुक्तमाचार्य्यैः "धात्वर्थव्यतिरेकेण यद्यप्येषा न लक्ष्यते। तथापि सर्व्वसामान्यरूपेणैवावगम्यते" इति। अन्यैरप्युक्तम् "सिद्धिसाध्यस्वरूपाभ्यां धात्वर्थो द्विविधस्तयोः। अन्योत्पादानुकूलात्मा भावना साध्यरूपिणी"ति। पचति इत्युक्ते पाकं करोति, इत्येतमर्थं सर्वे जनाः प्रतियन्ति। तत्र पाकः पक्तिः पचनम् इत्येतैः शब्दैर्व्यवह्रियमाणो लिङ्गकारकसंख्यायोग्यो धात्वर्थः सिद्धस्वभावः। करोतीत्यनेन व्यवह्रियमाणो लिङ्गाद्यपेतः साध्यस्वभावः। तत्र सिद्धस्वभावद्योतनाय यथा घञ्प्रत्ययादयो विहिताः,तथा साध्यस्वभावद्योतनायाख्यातप्रत्ययविधिः। स चाख्यातप्रत्ययार्थ ओदनोत्पत्तेरनुकूलः। ततो भवितु रोदनस्य प्रयोजकव्यापारत्वात् णिजन्तेन भावनाशब्देनोच्यत इति। अन्ये भावनापक्षा अयुक्ताः। प्रयत्नो भावनेतिचेत्? न, रथो गच्छतीत्यत्र तदभावप्रसङ्गात्। स्पन्द इति चेत्? न, मानसत्यागरूपे यजतावव्याप्तेः। उभयसाधारणमुदासीनत्वविच्छेदसामान्यं भावनेतिचेत्? न, शब्दभावनायामव्याप्तिः, नहि शब्दस्य विभोरचेतनस्य स्पन्दःप्रयत्नो वास्ति। लिङ्-लेट्-लोट्-तव्यप्रत्ययमात्रगता शब्दभावना. सर्व्वाख्यातगतार्थभावना। तदुक्तम् "अभिधां भावना-

माहुरन्यामेव लिङ्‌भादयः। अर्थात्मभावना त्वन्या सर्व्वाख्यातेषु गम्यत" इति। किञ्च स्पन्दादिवादिनोऽपि न स्वरूपेण स्पन्दादीनां भावनात्वमाहुः किन्त्वन्योत्पादानुकूलं स्वरूपम्। तस्मादस्मदुक्तैव भावना। यथा पचतीत्यत्रौदनफलोत्पत्त्यनुकूला, तथा यजतीत्यत्र स्वर्गादिफलोत्पत्त्यनुकूला। तस्यां च फलभावनायां प्रत्ययवाच्याया-मेकपदोपात्तत्वेन प्रत्यासन्नत्वात्प्रकृत्यर्थः करणम्, न तु द्रव्यादि, तस्य पदान्तरोपात्तत्वेन विप्रकृष्टत्वात्। साध्यरूपोऽपि प्रकृत्यर्थः स्वसाधननिष्पादितः सञ्शक्नोति फलं साधयितुम्। द्रव्यादीनां तु प्रकृत्यर्थोत्पादनेन दृष्ट एवोपकारः, द्रव्यादिनिष्पादितेन धातुवाच्येन यागादिकरणेन स्वर्गादिफलोत्पत्तौ सत्यां येयमनुकूलव्यापारात्मा कृतिशब्दाभिधेया फलोत्पादना, सेयं यज्यादिधातूनामन्यतमेन केनापि नाभिधीयते। सर्वधात्वर्थानुयायित्वात्। अतो न भावनायाः प्रकृत्यर्थत्वमाशङ्कितुं शक्यम्। अस्तुतर्हि धात्वर्थसामान्यमेव भावनेति चेत्? न,प्रतिधात्वर्थं विलक्षणरूपत्वात्, अन्यद्धि पाकस्यौदनं प्रत्यानु कूल्यं, अन्यच्च चलनस्य संयोगविभागौ प्रति, अन्यथा फलविभागानु-पपत्तेः। भिन्नासु भावनाव्यक्तिषु भावनात्वसामान्यमनुवर्त्ततां नाम, नैतावता प्रकृत्यर्थसामान्यं तद्भवति; तस्माद्विशेषरूपात् सामान्य-रूपाच्च यज्यादिधातुवाच्यादन्यैवाख्यातप्रत्ययवाच्या भावना, तथा सति "यजेत" इत्यत्राख्यातस्य "भावयेदि" त्यर्थो भवति। तत्र किं भाव-येत्, केन भावयेत्, कथं भावयेदित्याकाङ्क्षायां स्वर्गं भावयेत्, यागेन भावयेत्, अग्न्यन्वाधानप्रयाजावघातादिभिरुपकारं सम्पाद्य भावये-दित्येवं भाव्यकरणेतिकर्त्तव्यतासमर्पणेनाकाङ्क्षापूरणात् प्रकरणा-म्नातः सकलः शब्दसन्दर्भो भावनावाचिन आख्यातस्यैव प्रपञ्चः। भाव्याद्यंशत्रयवती सेयमार्थी भावनेत्युच्यते, सा सर्वापि शब्दभाव-नाया भाव्या, विधायकोलिङ्‌भादिः करणम्। अर्थवादसम्पादिता-स्तुतिरितिकर्त्तव्यता। सेयं शब्दभावना लिङ्‌भादिभिरेव गम्यते।

अर्थभावना तु सर्वैराख्यातप्रत्ययैर्गम्यते इत्युक्तम्। तस्यां चार्थभावनायां स्वर्गस्य भाव्यत्वं कर्मियोगादवगम्यते। प्रकृत्यर्थस्य करणत्वं तृतीयाश्रुत्या, तथाच श्रूयते "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत" "चित्रया यजेत पशुकामः" इति। तच्च करणत्वमपूर्वकल्पनामन्तरेण न सम्भवतीत्यभिधास्यते। तस्मादाख्यातप्रत्ययान्ताद् भावार्थपदादपूर्वं गम्यते। चिन्ताप्रयोजनं तु पूर्वपक्षे द्रव्याद्यपचारे प्रतिनिध्यभावः, सिद्धान्ते तु तत्सद्भावः, इति।

अथापूर्वस्यास्तित्वाख्यं द्वितीयाधिकरणम्—

अपूर्वसदसद्भावसंशये सति नास्ति तत्।
मानाभावात्फलं यागात्सिध्येच्छास्त्रप्रमाणतः ॥७॥
क्षणिकस्य विनष्टस्य स्वर्गहेतुत्वकल्पनम्।
विरुद्धं मान्तरेणातः श्रेयोऽपूर्वस्य कल्पनम् ॥८॥
अवान्तरव्यापृतिर्वा शक्तिर्वा यागजोच्यते।
अपूर्वमितितद्भेदः प्रक्रियातोऽवगम्यताम् ॥९॥

पूर्वाधिकरणे वर्णकाभ्यां यदिदमुक्तं अपूर्वस्यैकमेव पदं प्रत्यायकम्, तच्च "यजेत" इत्याख्यातान्तभावार्थपदम्, इति। तदनुपपन्नम्, अपूर्वसद्भावे प्रमाणाभावात्। "यजेत" इत्याभ्यां प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां करणभावनयोरभिधानात्। अपूर्वाभावे कालान्तरभाविस्वर्गसाधनत्वं विनश्वरस्य यागस्यानुपपन्नमितिचेत्? न, शास्त्रप्रामाण्येन तदुपपत्तेरिति प्राप्ते ब्रूमः,—"दर्शपूर्णमासाभ्या' मिति तृतीयाश्रुत्या तावद्यागस्य स्वर्गसाधनत्वं प्रमितम्, तद् यथोपपद्यते तथावश्यं भवतापि कल्पनीयम्, तत्र किं यावत्फलं यागस्यावस्थानं कल्प्यते, किम्वा विनष्टस्यापिस्वर्गोत्पादनम्? नाद्यः, यागे

क्षणिकत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्, न द्वितीयः मृतयोर्दम्पत्योः पुत्रोत्पत्त्यदर्शनात्। अतो मानान्तरविरुद्धत्वाद्भवदीयकल्पनादस्मदीय-मविरुद्धमपूर्वकल्पनं न्यायः ; कल्पितेऽप्यपूर्वे तस्यैव स्वर्गसाधनत्वाद्-यागस्य स्वर्गसाधनत्वश्रुतिर्विरुध्येतेति चेत् ? न, यागावान्तरव्यापारो-ऽपूर्वमित्यङ्गीकारात्। न ह्युद्यमननिपातनयोरवान्तरव्यापारयोः सत्त्वे कुठारस्य साधनत्वमपैति। यदि व्यापारवतो यागस्य नाशे व्यापारो न तिष्ठेत्, तर्हि यागजन्या काचिच्छक्तिरपूर्वमस्तु। शक्तिव्यवधानेऽपि यागस्य साधनत्वमविरुद्धम्, औष्ण्यव्यवहितेऽप्यग्नौ दाहकत्वाङ्गीकारात्। यथाङ्गारजन्यमौष्ण्यं शीतेष्वप्यङ्गारेषु जलेऽनुवर्त्तते तथा यागजन्यमपूर्वं नष्टेऽपि यागे कर्त्तर्य्यात्मन्यनुवर्त्तताम्, तस्मादस्त्वपूर्वम्। तद्विशेषस्तु सम्प्रदायसिद्धयागप्रक्रिययावगन्तव्यः ; तथाहि प्रक्रिया पूर्वाचार्य्यैरित्थं दर्शिता प्रथमं तावत् फलवाक्येन कर्म्मणः फलसाधनता बोध्यते "यागेन स्वर्गं कुर्य्यादि"ति। कथं विनश्वरेण फलं कर्त्तव्यमित्यपेक्षायां "अपूर्वं कृत्वा" इत्युच्यते। कथं अपूर्वं क्रियते इत्यपेक्षायां "यागानुष्ठानप्रकारेणे"ति,तच्चापूर्वं दर्शपूर्णमासयोरनेकविधम्—फलापूर्वम्, समुदायापूर्वम्, उत्पत्त्यपूर्वम्, अङ्गापूर्वञ्चेति। "येन स्वर्ग आरभ्यते तत् फलापूर्वम्"। अमावस्यायां त्रयाणां यागानामेकः समुदायः पौर्णमास्यामपरः, तयोर्भिन्नकालवर्त्तिनोः संहत्य फलापूर्वारम्भायोगात्तदारम्भाय समुदायद्वयजन्यमपूर्वद्वयं कल्पनीयम्। तयोरेकैकस्यारम्भायैकैकसमुदायवर्त्तिनां त्रयाणां यागानां भिन्नक्षणवर्त्तित्वेन संघातापत्त्यभावाद्यागत्रयजन्यानि त्रीण्युत्पत्त्यपूर्वाणि कल्पनीयानि। तेषां चाङ्गोपकारमन्तरेणानिष्पत्तेरङ्गानां चानेकक्षणवर्त्तिनां संघातासम्भवादङ्गापूर्वाणि कल्पनीयानि। तत्र त्वयं विभागः, सन्निपत्योपकारकाण्यवघातादीनि द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारेण यागस्वरूपस्यैवातिशयाधानेन तदुत्पत्त्यपूर्वनिष्पत्तौ व्याप्रियन्ते। तद्द्वारेण फलापूर्वे, आराद्युपकारकाणि तु

प्रजायादीनुग्रत्पत्त्यपूर्वेभ्यः फलापूर्वनिष्पत्तौ साक्षादेव व्याप्रियन्ते । एवं प्रकारभेदे सत्यपि सर्वाण्यङ्गान्यपूर्वनिष्पत्तावनुग्राहकाणि, इत्येकरूपेणित्थं भावेन स्वीक्रियन्ते । अनयैव दिशा सर्वत्रापूर्वप्रक्रियावगन्तव्या ।

अस्मिन्नेव गुरुमतमाह—

यागक्रिया सूक्ष्मरूपा परमाण्वात्मसंश्रिता ।
यावत्फलं नियोगाख्यं नापूर्वमस्ति चेत् ? न, तत् ॥१०॥
मानहीनं क्रियासौक्ष्म्यं नियोगस्तु लिङादिना ।
अभिधेयः पृथग्यागादपूर्वं कार्य्यमस्त्यतः ॥११॥

गुरुणा यन्नियोगाख्यमपूर्वमभिप्रेयते । तन्नास्ति, कुतः ? अन्तरेणैव तदपूर्वं फलनिष्पत्तेः । न च यागनाशात् कथं फलसिद्धिरिति वाच्यम् ? न हि यागक्रिया सर्व्वात्मना नश्यति, किन्तु सूक्ष्मरूपत्वेनादृश्या सती स्वर्गदेहारम्भकेषु यागसम्बन्धिद्रव्यगतपरमाणुषु यागकर्त्तर्य्यात्मनि वावस्थाय फलमारभत इति पूर्वपक्षः । नैतद्युक्तम्, उक्तेऽर्थे प्रमाणाभावात् । न च नियोगेऽपि मानाभावः शङ्कनीयः । वैदिकलिङादीनां तदभिधायकत्वात् । ततो धात्वर्थातिरिक्तं कालान्तरभाव्यकाम्यफलसाधनमपूर्वमस्तीति राद्धान्तः ।

अथ कर्म्मणां गुणप्रधानभावविभागाख्यं तृतीयाधिकरणम्—

अवघातादिनापूर्वमुत्पाद्यं विद्यते न वा ।
यजत्यादिवदस्त्येव वाक्यवैयर्थ्यमन्यथा ॥१२॥
दृष्टे तुषविमोके तु नापूर्वं द्रव्यतन्त्रतः ।
स्याद्यजत्यादिवैषम्यं नियमापूर्वकृद्वचः ॥१३॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते "व्रीहीनवहन्ति" "तण्डुलान् पिनष्टि" इति

तत्र अवघातपेषणे अपूर्वजनके विहितधात्वर्थत्वात्। यजत्यादि-धात्वर्थवत्। विपक्षे विधिवाक्यवैयर्थ्यरूपो बाधकस्तर्कोऽवगन्तव्यः। तुषविमोकचूर्णत्वयोर्दृष्टप्रयोजनयोर्लोकसिद्धत्वेन तादर्थ्येनावघात पेषणयोर्विधिर्व्यर्थः स्यात्। तस्माद् अस्त्यपूर्वमितिप्राप्ते ब्रूमः, दृष्टफले सम्भवत्यपूर्वं न कल्पनीयम्, यजत्यादिदृष्टान्तस्तु विषमः। तत्र हि क्रियाप्राधान्येन द्रव्यपारतन्त्र्याभावादपूर्वसाधनत्वं क्रियाया युक्तम्। इह तु व्रीहीनिति कर्म्मकारकविभक्त्या व्रीहीणामीप्सिततमत्वेन प्राधान्यावगमाद्द्रव्यपरतन्त्रोऽवघातो द्रव्य एवातिशयं कुर्य्यात्, नत्वपूर्व्वं जनयति। न च विधिवैयर्थ्यं, नखनिर्भेदनादिना तुषविमोक-सम्भवेऽपि "अवघातेनैवासौ कर्त्तव्यः" इति यो नियमस्तस्य नियमस्यापूर्व्वहेतुत्वेन विधेयत्वात्। तस्मान्नास्त्यवघातादिजन्य-मपूर्व्वम्। अत्र गुरुमतमाह—

द्वितीयां शक्तुवद्भङ्क्त्वा नियोगेऽन्वीयतां क्रिया।
साक्षादिति न मन्तव्यं दृष्टस्यात्रोपपत्तितः॥१४॥

"शक्तून् जुहोती" त्यत्र द्रव्यप्राधान्यं परित्यज्य द्वितीयाया भङ्गं कृत्वा क्रियाप्राधान्याय "शक्तुभिर्जुहोती"तितृतीयात्वेन विपरिणामो वक्ष्यते। तथा व्रीहिभिरवहन्तीति विपरिणामेन प्रधानभूता क्रिया द्रव्यव्यवधानमन्तरेण साक्षादेव नियोगेऽन्वेत्विति चेत्? मैवम्, वैषम्यात्, तत्र होमेन शक्तुषु संस्कारो न भवति, भस्मीभूतानामन्यत्र विनियोगासम्भवादित्यभिप्रेत्य संस्कारकर्म्मत्वं परित्यक्तम्। इह दृष्टस्तुषविमोकसंस्कार उपपद्यते, वितुषानां तेषां पुरोडाशे विनियोग-सम्भवात्।

अथ संमार्ज्जनादीनामप्रधानताख्यं चतुर्थाधिकरणम्—

संमार्ष्टि स्रुच इत्यत्र किं प्रधानाख्यकर्मता।
गुणकर्म्मत्वमथवा दृष्टाभावेऽवघातवत्॥१५॥

गुणत्वं नहि सम्भाव्यं प्राधान्यं तु प्रयाजवत् ।
अदृष्टकल्पनेनापि गुणत्वं स्याद्द्वितीयया ॥१६॥

दर्शपूर्णमासयोर्जुह्वादीनां दर्भैः संमार्ज्जनमाम्नायते"स्रुचः संमार्ष्टी"ति तत्र संमार्ज्जनं प्रधानकर्म्म, कुतः ? गुणकर्म्मलक्षणरहितत्वात् प्रधानकर्म्मलक्षणयुक्तत्वाच्च । सूत्रकारो हि कर्म्मणां राशिद्वयं प्रतिज्ञाय तयोर्लक्षणं पृथक् सूत्रयामास, "तानि द्वैधं गुणप्रधानभूतानि" "यैस्तु द्रव्यं चिकीर्षते गुणस्तत्र प्रतीयेत तस्य द्रव्यप्रधानत्वात्" "यैस्तु द्रव्यं न चिकीर्षते तानि प्रधानभूतानि द्रव्यस्य गुणभूतत्वादि"ति । यैः कर्म्मभिर्द्रव्यमुत्पादयितुं संस्कर्त्तुं वेष्यते तेषु कर्म्मसु गुणत्वम्, कुतः ? तस्य कर्म्मणो द्रव्यप्रधानत्वात्, द्रव्यं प्रधानमस्य इति बहुव्रीहिः "यूपं तक्षति" 'आहवनीय मादधाति' इत्यादौ यूपाहवनीयादिद्रव्यमुत्पादयितुमिष्यते,'व्रीहीनवहन्ति''तण्डुलान्पिनष्टि' इत्यादौ व्रीह्यादिद्रव्यं संस्कर्त्तुमिष्टम् । प्रयजादिषूक्तवैपरीत्यात्प्रधानकर्म्मत्वम् । एवं सत्यवघातेन यथा व्रीहीनां तुषविमोको दृष्टः संस्कारः तथा संमार्ज्जनेन जुह्वादिषु कञ्चिदतिशयं न पश्यामः । अतोऽवघातवद्गुणकर्म्मत्वाभावात्प्रयाजादिवत्प्रधानकर्म्मत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः,—स्रुच इति द्वितीया कर्म्मकारके विहिता कर्म्मत्वं चेप्सिततमत्वे सति भवति 'कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म्म' इति कर्म्मसंज्ञा विधानात् । क्रतुसाधनत्वेन च स्रुचां युक्तमीप्सिततमत्वम् । अतः प्रधानभूताः स्रुचः । तथा सति संमार्ज्जनक्रियाया गुणकर्म्मत्वमवघातवद्भविष्यति । यदि स्रुक्षु दृष्टोऽतिशयो न स्यात्, तर्ह्यपूर्वं कल्पनीयम् ।

अथ स्तोत्रादिप्राधान्याख्यं पञ्चमाधिकरणम्—

प्रउगं शंसतीत्यादौ गुणतोत प्रधानता ।
दृष्टा देवस्मृतिस्तेन गुणता स्तोत्रशस्त्रयोः ॥१७॥

स्मृत्यर्थत्वे स्तौतिशंस्योर्धात्वोः श्रौतार्थबाधनम्।
तेनादृष्टमुपेत्यापि प्राधान्यं श्रुतये मतम् ॥१८॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते 'प्रउगं शंसति 'निष्केवल्यं शंसति' 'आज्यैः स्तुवते, पृष्ठैः स्तुवते'इति। प्रउगनिष्केवल्यशब्दौ शस्त्रविशेषनामनी, आज्यपृष्ठशब्दौ तु व्याख्यातौ। अप्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः शस्त्रम् प्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः स्तोत्रम्। तयोः स्तुतशस्त्रयो गुणकर्म्मत्वं युक्तं,कुतः? तुषविमोकवद्दृष्टार्थलाभात्। पठ्यमानेषु मन्त्रेष्वनुस्मरणेन देवता संस्क्रियत इति प्राप्ते ब्रूमः, स्तोतव्याया देवतायाः स्तावकैर्गुणैः सम्बन्धकीर्त्तनं स्तौतिशंसतिधात्वोर्वाच्योऽर्थः। यदि मन्त्रवाक्यानि गुणसम्बन्धाभिधानपराणि, तदा धात्वोर्मुख्यार्थलाभाच्छ्रुतिरनुगृहीता भविष्यति। यदातु गुणद्वारेणानुस्मरनीय-देवतास्वरूपप्रकाशनपराणि मन्त्रवाक्यानि स्युस्तदा धात्वोर्मुख्योऽर्थो न स्यात्। लोके हि देवदत्तश्चतुर्वेदाभिज्ञ इत्युक्ते स्तुतिः प्रतीयते तस्य वाक्यस्य गुणसम्बन्धपरत्वात्। यदा तु देवदत्तस्वरूपपरता यश्चतुर्वेदो तमानयेत्यादौ तत्र न स्तुतिप्रतीतिः। तस्य चतुर्वेदसम्बन्धद्वारेण देवदत्तस्वरूपोपलक्षणपरत्वेन गुणसम्बन्धपरत्वाभावात्। ततश्च आज्यैर्देवं प्रकाशयेत्, पृष्ठैर्देवं प्रकाशयेदित्येवं विध्यर्थपर्य्यवसानाद् धात्वो र्मुख्यार्थौ बाध्येत। ततो धातुश्रुतिमबाधितुं स्तोत्रशस्त्रयोः प्रधानकर्म्मत्वमभ्युपेतव्यम्। तत्र दृष्टं प्रयोजनं नास्तीतिचेत्? तर्ह्यदृ-पूर्वमस्तु। अथ मन्त्राविधायकत्वाख्यं षष्ठाधिकरणम्—

देवांश्च याभिर्यजत इत्याख्यातं तु मन्त्रगम्।
विधायकं नवान्येन समत्वात्तद्विधायकम् ॥१९॥
यच्छब्दादेः क्षीणशक्ति र्न विधिस्त्रिविधं ततः।
आख्यातमभिधानं च प्रधानगुणकर्म्मणी ॥२०॥

अयं मन्त्र आम्नायते 'देवांश्च याभिर्यजते ददाति च ज्योगित्ताभिः स च ते गोपतिः सह' इति। अयमर्थः—गोपति र्यजमानो याभिर्गोभि-र्देवान् यजते याश्च गा ब्राह्मणेभ्यो ददाति चिरमेव ताभिः सह परलोके ऽवतिष्ठत इति। तत्र यथा ब्राह्मणगतमाख्यातपदं प्रधानगुणकर्म्मणो रन्यतरस्य विधायकम्,तथा मन्त्रगतमपीति चेत् ? मैवं यच्छब्दादीनां विधिशक्तेः चीणत्वात्। सति हि यच्छब्दे तस्य वाक्यस्यानुवादकत्वं प्रतीयते, न तु विधायकत्वम्। यच्छाब्दादे रित्यादिशब्देनोत्तम-पुरुषामन्त्रणादयः। 'वर्हिर्देवसदनं दामि' इत्युत्तमपुरुषः। "अग्नी-दग्नीन्विहर' इत्यामन्त्रणम्। एवं ब्राह्मणेऽपि 'यस्योभयं हविरार्त्ति-मार्च्छेत्' इत्युदाहरणीयम्। तस्मात् आख्यातस्य प्रधानकर्म्मविधाय-कत्वम्, गुणविधायकत्वं वेत्येवं द्वाविव प्रकारौ न भवतः। किन्तु अभिधायकत्वमित्यप्यस्ति तृतीयः प्रकारः। ततो न मन्त्रगताख्यातस्य विधायकत्वम्।

अथ मन्त्रनिर्वचनाख्यं सप्तमाधिकरणम्—

अहे वुध्निय मन्त्रं म इति मन्त्रस्य लक्षणम्।
नास्त्यस्ति वास्य नास्त्येतदव्याप्त्यादेरवारणात्॥२१
याज्ञिकानां समाख्यातं लक्षणं दोषवर्ज्जितम्।
तेऽनुष्ठानस्मारकादौ मन्त्रशब्दं प्रयुञ्जते ॥ २२ ॥

आधान इदमाम्नायते 'अहे वुध्निय मन्त्रं मे गोपाय' इति। तत्र मन्त्रस्य लक्षणं नास्ति अव्याप्त्यतिव्याप्त्योर्वारयितुमशक्यत्वात्। 'विहितार्थाभिधायको मन्त्रः' इत्युक्ते "वसन्ताय कपिञ्जलानालभेत' इत्यस्य मन्त्रस्यापि विधिरूपत्वादव्याप्तिः। मननहेतुर्मन्त्र इत्युक्ते ब्राह्मणेऽतिव्याप्तिः। एवं 'असिपदान्तो मन्त्रः' 'उत्तमपुरुषान्तो मन्त्रः' इत्यादिलक्षणानां परस्परमव्याप्तिरिति चेत् ? मैवं,

याज्ञिकसमाख्यानस्य निर्दोषलक्षणत्वात्। तच्च समाख्यानमनुष्ठान-स्मारकादीनां मन्त्रत्वं गमयति। 'उरु प्रथस्व' इत्यादयोऽनुष्ठान-स्मारकाः। 'अग्निमीळे पुरोहितम्' इत्यादयः स्तुतिरूपाः। 'इषेत्वा' इत्यादयस्त्वन्ताः 'अग्न आ याहि वीतये' इत्यादय आमन्त्रणोपेताः। 'अग्नीदग्नीन् विहर' इत्यादयः प्रैषरूपाः, 'अधःस्विदासीदुपरिस्विदासीत्' इत्यादयो विचाररूपाः। 'अम्बे अम्बिके अम्बालिके न मानयति कश्चन' इत्यादयः परिदेवनरूपाः। 'पृच्छामि त्वां परमन्तं पृथिव्याः' इत्यादयः प्रश्नरूपाः। 'वेदिमाहुः परमन्तं पृथिव्याः' इत्यादय उत्तररूपाः। एवमन्यदप्युदाहर्त्तव्यम्। ईदृशेष्वत्यन्तविजातीयेषु समाख्यानमन्तरेण नान्यः कश्चिदनुगतो धर्म्मोऽस्ति, यस्य लक्षणत्व-मुच्येत। लक्षणस्योपयोगश्च पूर्वाचार्य्यैर्दर्शितः "ऋषयोऽपि पदार्थानां नान्तं यान्ति पृथक्त्वशः। लक्षणेन तु सिद्धानामन्तं यान्ति विपश्चित" इति तस्माद् अभियुक्तानां 'मन्त्रोऽयं' इति समाख्यानं लक्षणम्।

अथ ब्राह्मणनिर्वचनाख्यमष्टमाधिकरणम्—

नास्त्येतद्ब्राह्मणेत्यत्र लक्षणं विद्यतेऽथवा।
नास्तीयन्तो वेदभागा इति क्लृप्तेरभावतः ॥२३॥
मन्त्रश्च ब्राह्मणञ्चेति द्वौ भागौ तेन मन्त्रतः।
अन्यद्ब्राह्मणमित्येतद्भवेद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥२४॥

चातुर्मास्येदमाम्नायते 'एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्चहवींषि" इति। तत्र ब्राह्मणस्य लक्षणं नास्ति; कुतः? वेदभागानामियत्तानवधारणेन ब्राह्मणभागेष्वन्यभागेषु च लक्षणस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्योः शोधयितुमशक्य त्वात्। पूर्वोक्तो मन्त्रभाग एकः। भागान्तराणि च कानिचित्पूर्व्वै-रुदाहर्त्तुं संगृहीतानि "हेतुर्निर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः।

परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पने" ति। 'तेन ह्यन्नं क्रियते' इति हेतुः। 'तद्दध्नो दधित्वम्" इति निर्वचनम्। 'अमेध्या वै माषाः' इति निन्दा,'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता' इति प्रशंसा। 'तद्व्यचिकित्सज्जुहवानि मा हौषम्' इति संशयः। 'यजमानेन संमितौदुम्बरी भवति' इति विधिः। 'माषानेव मह्यं पचत' इति परकृतिः। 'पुरा ब्राह्मणा अभैषुः' इति पुराकल्पः। 'यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात्, तावतो वारुणाश्चतुष्कपालान्निर्वपेत्' इति विशेषावधारणकल्पना। एवमन्यदप्युदाहार्य्यम्। न च हेत्वादीनामन्यतमं ब्राह्मणम् इति लक्षणम्; मन्त्रेष्वपि हेत्वादिसद्भावात्। तथाहि 'इन्दवो वामुशन्ति हि' इति हेतुः। 'उदानिषुर्महीरिति तस्मादुदकमुच्यते' इति निर्वचनम्। मोघमन्नं विन्दते अप्रचेता' इति निन्दा। 'अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः" इति प्रशंसा, 'अधः स्विदासीदुपरि स्विदासीत्' इति संशयः। "कपिञ्जलानालभेत" इति विधिः। 'सहस्रमयुतं ददत्' इति परकृतिः। 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः' इतिपुराकल्पः। इति करणबहुलं ब्राह्मणमितिचेत्? न, 'इत्यददा इत्ययजथा इत्यपचत इति ब्राह्मणो गायेत्' इत्यस्मिन् ब्राह्मणेन गातव्ये मन्त्रेऽतिव्याप्तिः। इत्याहेत्यनेन वाक्येनोपनिबद्धं ब्राह्मणमितिचेत्? न, 'राजाचिद्यं भगं भक्षीत्याह' 'यो वा रक्षाः शुचिरस्मीत्याह'इत्यनयोर्मन्त्रयो रतिव्याप्तेः। आख्यायिकारूपं ब्राह्मणमिति चेत्? न, यमयमीसंवादसूक्तादावतिव्याप्तेः। तस्मान्नास्ति ब्राह्मणस्य लक्षणमितिप्राप्ते ब्रूमः,—मन्त्रब्राह्मणरूपौ द्वावेव वेदभागौ इत्यङ्गीकारान्मन्त्रलक्षणस्य पूर्वमभिहितत्वात्, अवशिष्टो वेदभागो ब्राह्मणमितिएतल्लक्षणं भवतीति।

अथोहाद्यमन्त्रताख्यं नवमाधिकरणम्—

ऊहप्रवरनाम्नां किं मन्त्रतास्त्यथवा नहि।
मन्त्रास्तदेकवाक्यत्वान्न तल्लक्षणवर्ज्जनात् ॥२५॥

"अग्नये जुष्टं निर्वपामि" इत्यस्य सूर्य्यचरौ सूर्य्याय जुष्टं निर्वपामीत्येवं पदान्तरप्रक्षेप ऊहः। 'अदीक्षिष्टायं ब्राह्मणः' इत्यस्य मन्त्रस्य शेषत्वेन प्रयोगकाले ब्राह्मणनामधेयविशेषं तदीयप्रवरञ्चैवं पठन्ति, असौ देवदत्तोऽमुष्य पुत्रोऽमुष्य पौत्रोऽमुष्य नप्तामुष्याः पुत्रो ऽमुष्याः पौत्रोऽमुष्या नप्तेति। आङ्गिरसवार्हस्पत्यभारद्वाजगोत्र इति च। एतेषामूहप्रवरनामधेयानां मन्त्रत्वमस्ति, कुतः? मन्त्रेण सहैकवाक्यत्वावगमादितिचेत्? मैवं, याज्ञिकप्रसिद्धिरूपस्य मन्त्रलक्षणस्यैतेष्वभावात्। न ह्यधेतार ऊहादीन्मन्त्रकाण्डेऽधीयते। तस्मान्नास्ति मन्त्रत्वम्।

अथर्क्सामयजुर्लक्षणाख्यं दशमैकादशद्वादशाधिकरणम्—

नर्क्सामयजुषां लक्ष्म साङ्कर्य्यादिति शङ्किते।
पादश्च गीतिः प्रश्लिष्टपाठ इत्यस्त्वसङ्करः ॥२६॥

इदमाम्नायते,'अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय यमृषयस्त्रैविदा विदुः, ऋचः सामानि, यजूंषि' इति। त्रीन्वेदान् विदन्तीति त्रिविदः, त्रिविदां सम्बन्धिनोऽध्येतारस्त्रैविदाः; ते च यं मन्त्रभागमृगादिरूपेण त्रिविधमाहुः तं गोपायेति योजना। तत्र त्रिविधानामृक्साम यजुषां व्यवस्थितं लक्षणं नास्ति। कुतः? साङ्कर्य्यस्य दुष्परिहरत्वात्। अध्यापकप्रसिद्धेर्ह्यृग्वेदादिषु पठितो मन्त्रऋगादिः, इति हि लक्षणं वक्तव्यम्। तच्च सङ्कीर्णं 'देवो वः सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्य्यस्य रश्मिभिः' इत्ययं मन्त्रो यजुर्वेदे सम्प्रतिपन्नयजुषां मध्ये पठितः। न च तस्य यजुष्ट्वमस्ति। तत्र ब्राह्मणे 'सावित्र्यर्चा' इत्यृक्त्वेन व्यवहृतत्वात्। 'एतत्साम गायन्नास्ते' इति प्रतिज्ञाय किञ्चित्साम यजुर्वेदे गीतम् 'अक्षितमसि' 'अच्युतमसि' 'प्राणसंशितमसि' इति त्रीणि यजूंषि सामवेदे समाम्नातानि, तथा गीयमानस्य साम्न आश्रयभूता ऋचः सामवेदे समाम्नायन्ते। तस्मान्नास्ति लक्षण-

मिति चेत् ? न, पादादीनामसङ्कीर्णलक्षणात् । पादेनार्थेण चोपेता वृत्तवद्धा मन्त्रा ऋचः, गीतीरूपा मन्त्राः सामानि, वृत्तगीतवर्ज्जितत्वेन प्रश्लिष्टपठिता मन्त्रा यजूंषीत्युक्ते न क्वापि सङ्करः ।

अथ निगदानां यजुष्ट्वाख्यं त्रयोदशाधिकरणम्—

प्रोक्षणीरासादयेति निगदस्त्रिविधाद्बहिः ।
यजुर्वोच्चैस्त्वधर्म्मस्य भेदादस्य चतुर्थता ॥२७॥
परप्रत्ययनार्थत्वादुच्चैस्त्वं यजुरेव सः ।
तल्लक्षणेन युक्तत्वात्त्रैविध्यमिति सुस्थितम् ॥२८॥

'प्रोक्षणीरासादय' 'इध्मं बर्हिरुपसादय' "अग्नीदग्नीन्विहर' 'बर्हिः स्तृणीहि' 'इन्द्र आगच्छ' 'हरिव आगच्छ' इत्यादयो निगदा आम्नाताः । परप्रत्यायनार्था मन्त्रा निगदाः, एते च पूर्व्वोक्तेभ्य ऋग्यजुःसामभ्यो बहिर्भूताश्चतुर्थप्रकाराः । कुतः ? पादगीत्यो ऋक्सामलक्षणयोरभावात् । प्रश्लिष्टपाठस्य यजुर्लक्षणस्य सत्त्वेऽपि धर्म्मभेदेन यजुष्वन्तर्भावानुपपत्तेः । उपांशु यजुषा, उच्चैर्निगदेन इति हि धर्म्मभेदः, इति प्राप्ते ब्रूमः—बहिर्ब्राह्मणा भोज्यन्ताम्,परिव्राजकास्त्वन्तः, इत्यत्र सत्येव परिव्राजकानां ब्राह्मण्ये पूजानिमित्तो विशेषो यथा, तथा निददानां यजुर्लक्षणोपेतत्वेन यजुषामेव सतां परप्रत्यायननिमित्त उच्चैस्त्वधर्म्मः । ततो मन्त्राणां त्रैविध्यं सुस्थितम् ।

अथैकवाक्यत्वलक्षणाख्यं चतुर्दशाधिकरणम्—

देवस्य त्वेति वाक्यस्य भिन्नत्वमथवैकता ।
ऐक्यप्रयोजकस्यात्र दुर्वोधत्वेन भिन्नता ॥२९॥
विभागे सति साकाङ्क्षस्यैकार्थत्वं प्रयोजकम् ।
तस्माद्वाक्यैक्यमेतेन यजुरन्तोऽवधार्य्यताम् ॥३०॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते 'देवस्य त्वा सवितुःप्रसवे, अश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णोः हस्ताभ्याम्,अग्नये जुष्टं निर्वपामी'ति। तत्र वाक्यानि भिन्नानि भवितुमर्हन्ति। कुतः? एकत्वनियामकस्य दुर्बोधत्वात्। अर्थैक्यं वाक्यैक्ये प्रयोजकमिति चेत्? न, एकस्मिन् पदेऽतिव्याप्तेः। पद-समूहस्य वाक्यत्वे समूहानामत्र बहूनां सम्भवाद्वाक्यभेदाः स्युरिति चेत्? मैवम्, यद्विभागे साकाङ्क्षमविभागे चैकार्थं तदेकं वाक्यमिति प्रयोजकस्य बोद्धुं शक्यत्वात्। विभागे साकाङ्क्षमित्युक्तेऽतिव्याप्तिः स्यात्। 'स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुसेवं कल्पयामि तस्मिन् सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमानः' इत्यत्र तस्मिन्, इत्यादिपदसमूहस्य विभागे सति प्रकृतवाचि तच्छब्दार्थ-निर्णयाय पूर्वपदसमूहसाकाङ्क्षत्वमस्ति, अतस्तद्व्यवच्छेत्तुमेकार्थ-मित्युच्यते। नह्नि तत्रैकार्थमस्ति, पूर्व्वसमूहस्य सदनकरणमर्थः, उत्तरसमूहस्य पुरोडाशप्रतिष्ठापनम्। स्योनं समीचीनम्। सुसेवं सुष्ठुसेवितुं योग्यम्। मेध सारभूतपुरोडाशेत्यर्थः। अत्र द्वयोः समू-हयोर्वाक्यद्वयमुभयवादिसिद्धम्। तदेतत् एकार्थमित्यनेन व्यावर्त्यते। एकार्थमित्युक्तेऽतिव्याप्तिः स्यात्,'भगो वां विभजतु,पूषा वां विभजतु' इत्यनयोर्विभजनमन्त्रत्वेन सम्मतयोः पदसमूहयोस्तात्पर्य्यविषयस्य द्रव्यविभागरूपस्यार्थस्यैकत्वात्, तद्व्यवच्छेत्तुं विभागे साकाङ्क्षमित्यु-क्तम्। प्रकृते तु 'अग्नये जुष्ट'' इत्यादिसमूहे पृथक्कृते पूर्वो देवस्य त्वा इति समूहः साकाङ्क्षो भवति। एकीकृते तु कृत्स्नस्यैक एव निर्व्वापोऽर्थः। एतेनैकवाक्यत्वनिर्णयेनानियतपरिमाणस्य यजुषो-ऽवसानं निश्चेतुं शक्यम्।

अथ वाक्यभेदाख्यं पञ्चदशाधिकरणम्—

इषे त्वादि र्मन्त्र एको भिन्नो वैकः क्रियापदे।
असत्यर्थास्मारकत्वादेकाद्दष्टस्य कल्पनात् ॥२१॥

छेदने मार्ज्जने चैतौ विनियुक्तौ क्रियापदे ।
अध्याहृते स्मारकत्वान्मन्त्रभेदोऽर्थभेदतः ॥ ३२ ॥

"इषे त्वोर्जे त्वा" इति श्रूयते । सोऽयं पदसमुदाय एको मन्त्रः, कुतः ? अस्य मन्त्रस्यादृष्टत्वे त्वेकस्यैवादृष्टस्य कल्पने लाघवात् । न च 'उरु प्रथस्व' इत्यादिमन्त्रवदनुष्ठेयार्थस्मारकत्वं सम्भवति, क्रियापदाभावेन तदर्थप्रतीत्यभावादिति प्राप्ते ब्रूमः 'इषे त्वेति छिनत्ति ऊर्ज्जे-त्वेत्यनुमार्ष्टि' इति पलाशशाखायाश्छेदनमार्ज्जनयोरेतौ विनियुक्तौ । ततस्तदनुसारेण छिनद्मीति क्रियापदेऽध्याहृते सत्यनुष्ठेयार्थस्मारकत्वादर्थभेदेन वाक्यभेदाद् यजुर्मन्त्रभेदः । 'इषयमाणायान्नाय भोः पलाशशाखे त्वा छिनद्मि' 'ऊर्ज्जेरसाय बलाय वा त्वामनुमार्ज्मि' इत्यर्थभेदः । एवं 'आयुर्यज्ञेन कल्पताम्' 'प्राणो यज्ञेन कल्पताम्' इत्यादौ कॢप्तिसामान्यरूपस्यार्थस्यैकत्वेऽप्यायुरादिभिर्भिन्नत्वादर्थभेद-वाक्यभेदयोः स्पष्टत्वात् । 'कॢप्तीर्वाचयति' इति कॢप्तिबहुत्वस्य चोदितत्वाच्च यजुर्भेदो द्रष्टव्यः ।

अथानुषङ्गाख्यं षोड़शाधिकरणम्—

या ते अग्ने रजेत्यध्याहारो यद्वानुषञ्जनम् ।
तनूरित्यन्यशेषत्वादध्याहारोऽत्र लौकिकः ॥३३॥
वेदाकाङ्क्षा पूरणीया वेदेनेत्यनुषञ्जनम् ।
अन्यशेषोऽपि बुद्धिस्थो लौकिकस्तु न तादृशः ॥३४

ज्योतिष्टोमे उपसद्धोमेष्वेवमाम्नायते "या ते अग्नेऽयाशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा ; उग्रं वचो अपावधीत्त्वेषं वचो अपावधीत् स्वाहा, या ते अग्ने रजाशया, या ते अग्ने हराशया" इति । अयमर्थः अयसा रजतेन हिरण्येन च निर्म्मिता अग्नेस्तिस्रस्तनवः, तास्वाद्या येयमुक्ता

तनूः सातिशयेन वृद्धा, गह्वरे तीक्ष्णद्रव्ये लोहेऽवसिता तया तन्वा क्षुत्पिपासे उपपातकम् वीरहत्यादि महापातकञ्च हतवानस्मीति। तथाच ब्राह्मणम् 'यदुग्रं वचो अपावधीत्त्वेषं वचो अपावधीत्स्वाहेति, अशनायापिपासे हवा उग्रं वचः एनश्च वैरहत्यं च त्वेषं वचः' इति। तत्र स्वाहान्तः प्रथमो मन्त्रः संपूर्णं वाक्यत्वान्निराकाङ्क्षः। द्वितीय-तृतीयमन्त्रयोराकाङ्क्षां पूरयितुमुचितो लौकिको वाक्यशेषोऽध्याहर्त्तव्यः। नहि तनूर्वरिष्ठेत्यादिभागस्तयोरन्वेतुं योग्यः, तस्य प्रथम-मन्त्रशेषत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः, वैदिकयोर्मन्त्रयोराकाङ्क्षा वैदिकेनैव वाक्यशेषेण पूरणीया, ततः तनूर्वरिष्ठा इत्यादिभाग उत्तरयोर्मन्त्रयो रनुषज्यते। यद्यप्यसावन्यमन्त्रस्य शेषः तथापि वुद्धिस्थः सङ्कल्प नीयादध्याहारात् सन्निकृष्यते, तस्मादनुषङ्गः कर्त्तव्यः।

* अथ सप्तदशाधिकरणम्—

नानुषङ्गोऽनुषङ्गो वाच्छिद्रेणेत्यस्य शेषिणौ।
चित्पतिस्त्वेत्यनाकाङ्क्षावतो नात्रानुषज्यते ॥३५॥
करणत्वं क्रियापेक्षं क्रिया चैका पुनात्विति।
मन्त्रत्रयेऽतस्तद्द्वारा सर्वशेषोऽनुषज्यते ॥३६॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षाप्रकरणे पठ्यते 'चित्पतिस्त्वा पुनातु' 'वाक्-पतिस्त्वा पुनातु' 'देवस्त्वा सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्य्यस्य रश्मिभिः' इति। तत्र तृतीयमन्त्रशेषः 'अच्छिद्रेण' इत्यादि भागः प्रथमद्वितीययोर्मन्त्रयोर्नानुषज्यते, कुतः ? निराकाङ्क्षत्वात्। नहि 'चित्पतिस्त्वा पुनातु' 'वाक्पतिस्त्वा पुनातु' इत्यनयोः शेषिणोः सम्पूर्णवाक्ययोः काचिच्छेषाकाङ्क्षास्तीति प्राप्ते ब्रूमः, माभू-च्छेषिणो राकाङ्क्षा तथापि शेषस्याकाङ्क्षास्तीति, पवित्रेण रश्मिभिरित्युक्तं करणत्वं हि क्रियामपेक्षते। क्रिया च पुनात्वि-

* इदमप्यनुषङ्गाख्यं सप्तदशाधिकरणम्। किन्त्वपरे वर्णकान्तरमित्याहुः।

त्वेषा त्रिष्वपि मन्त्रेष्वेका। तया क्रियया सम्बद्धः शेषः क्रियाद्वारा तृतीयमन्त्रे निरपेक्षेऽपि यथान्वेति तथा पूर्वयोरप्यन्वेतुमर्हति, तस्मादस्त्यनुषङ्गः।

* अथाष्टादशाधिकरणम्—

गच्छतामितिशब्दस्यानुषङ्गोऽस्ति न वोपरि।
सं यज्ञपतिरित्यत्र योग्यत्वात्सोऽस्ति पूर्ववत्॥३७
तदेकवचनं मध्यमन्त्रेऽङ्गानीत्यनेन हि।
नान्वेति तद्व्यवायेन नोपर्य्यप्यनुषज्यते ॥३८॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते "सं ते प्राणो वातेन गच्छताम्, समङ्गानि यजत्रैः संयज्ञपतिराशिषा" इति। अयमर्थः भोः पशो तव प्राणो वातेन वाह्येन वायुना संगच्छताम्, तव हृदयाद्यङ्गानि यागविशेषैः संयुज्यन्ताम्, यज्ञपतिराशिषा संयुज्यतामिति। तत्र यज्ञपतिरित्यस्मिंस्तृतीये मन्त्रे समित्युपसर्गस्य क्रियापदाकाङ्क्षत्वात् प्रथममन्त्रगतस्य गच्छतामिति पदस्यैकवचनान्तस्य यज्ञपतिशब्देनान्वेतुं योग्यत्वात् पूर्ब्बवद्बुद्धिस्थत्वेन सन्निहितत्वादाकाङ्क्षासन्निधियोग्यतानां सद्भावेन क्रियापदमनुषज्यते, इति प्राप्ते ब्रूमः, मध्यममन्त्रे बहुवचनान्तेनाङ्गानीत्यनेनान्वेतुमयोग्यत्वात्तद्व्यवायेन बुद्धिसन्निध्यभावान्नास्त्यनुषङ्गः। ततो द्वितीयतृतीयमन्त्रयोर्यथोचितं वाक्यशेषोऽध्याहर्त्तव्यः।

इति श्रीमाधवीये जैमिनीय-न्यायमाला-विस्तरे
द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः।

---

* इदमप्यनुषङ्गाधिकरणस्य प्रकारान्तरम्।

अथ द्वितीयः पादः ।

तत्राङ्गापूर्व्वभेदाख्यं प्रथमाधिकरणम्—

ददाति यजतीत्यादौ भावनैक्यमुतान्यथा ।
आख्यातैक्यात्तदेकत्वं धातुभेदोऽप्रयोजकः ॥१॥
धातुभेदेन भिन्नत्वमाख्याते श्रूयते ततः ।
उत्पत्तेरकानुरक्तत्वाद्भिद्यन्ते भावना मिथः ॥२॥

इहैकप्रकरणगतान्यपर्य्यायधातुनिष्पन्नान्याख्यातानि यजति ददाति जुहोतीत्यादीन्युदाहरणम्, तानि चैवं श्रूयते "सोमेन यजेत" "हिरण्यमात्रेयाय ददाति" "दक्षिणानि जुहोती"ति । तेषु भावनावाचिन आख्यातस्यैकत्वाद्भावनाया एकत्वं युक्तम् । न च धातुभेदाद् भावनाभेदः । तद्वाचित्वाभावेन धातोस्तस्यामप्रयोजकत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः ;—अस्त्वाख्यातमेव भावनायाः प्रयोजकम्, तच्चाख्यातं प्रतिधातुभिन्नम्, न हि बहूनां धातूनामुपर्य्येक आख्यातप्रत्ययः श्रूयते, नापि व्याकरणे धातुसमूहादेकमाख्यातं विहितम्, तत आख्यातानां बहूनामेकैकधातुविशेषानुरक्तत्वेनैवोत्पन्नानां भावनावाचित्वेन यागदानहोमभावनाः परस्परं भिद्यन्ते ।

अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमतमाह—

नियोगैकत्वतः शास्त्रमभिन्नमितिचेन्न तत् ।
धातुभेदाच्छास्त्रभेदे नियोगो भिद्यते बलात् ॥३॥

कर्म्मभेदचिन्ता नाध्यायार्थः किन्तु शास्त्रभेदचिन्तेति गुरोर्मतम् । तत्र यजेत, दद्यात्, जुहुयादित्येतेषु लिङ्प्रत्ययवाच्यस्य नियोगस्यैकत्वाद्धातूनां नियोगवाचकत्वाभावेनाप्रयोजकत्वादेकनियोगार्थं कृत्स्नं शास्त्रमेकमिति पूर्व्वपक्षः । प्रतिधातुलिङ्प्रत्ययस्य भिन्नत्वाद्धात्वर्थानु-

वन्धभेदेन तद्विशिष्टे नियोगोऽपि भेदस्य वारयितुमशक्यत्वान्नियोगानुसारिशास्त्रं भिन्नमिति सिद्धान्तः ।

अथ समिदाद्यपूर्व्वभेदाख्यं द्वितीयाधिकरणम्—

समिधो यजतीत्यादावेकत्वमुत भिन्नता ।
धातुप्रत्यययोरैक्यादेकत्वं भिन्नता कुतः ॥४॥
अभ्यासात् कर्म्मभेदोऽत्र नामत्वान्न विधि गुणे ।
विधित्वं श्रुतितो भाति सन्निधेरनुवादता ॥५॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते "समिधो यजति" "तनूनपातं यजति" "इड़ो यजति" "वर्हिर्यजति" "स्वाहाकारं यजती"ति । तत्र पञ्चकृत्वः श्रूयमाणे यजतिपदे पूर्व्वोक्तेषु यजति ददातीत्यादिपदेष्विव धातुभेदो नास्ति येन भावनाभेद आशङ्क्येत । तस्मादाख्यातैक्यप्रयुक्तं भावनैक्यमनिवार्य्यमिति चेत् ? मैवम् । यजति पदाभ्यासेन कर्म्मभेदावगमात् । कर्म्मैकत्वेऽभ्यासो निरर्थकः स्यात् । अथोच्येत समिधो यजतीत्यनेन प्रथमश्रुतेन वाक्येन विहितं समिन्नामकं यागमुपरितनैश्चतुर्भिर्यजतिपदैरनूद्य तनूनपादादयो देवतारूपा द्रव्यरूपा वा गुणाश्चत्वारो विकल्पिता विधीयन्ते, ततोऽनुवादार्थत्वान्नाभ्यासवैयर्थ्यमिति ? तन्न, तनूनपादादिशब्दानां यागनामत्वेन गुणविधित्वाभावात् । न तावदत्र देवताविधिः, चतुर्थीतद्धितयोरश्रवणात् । नापि द्रव्यविधिः तृतीयान्ताभावात् । ततः "अग्निहोत्रं जुहोति" इत्यादाविव द्वितीयान्तानां युक्तं नामत्वम् । यत्तु चतुर्णामुपरितनानां यजतिपदानामनुवादकत्वम्, तदसत् ; तेषां विधायकत्वात् । यथा समिधो यजतीत्यत्र यजतिपदे विधित्वं श्रुत्वा प्रतीयते तथान्येष्वपि चतुर्षु पदेषु विधित्वं श्रौतम् । अनुवादत्वं तु पुरोवादरूपस्य समिधो यजतीत्यस्य सन्निधिनावगम्यते । सन्निधिश्च श्रुतेर्दुर्ब्बलः ।

विधित्वे च पूर्व्ववाक्यविहितस्य समिन्नामकस्य यागस्य पुनर्विधानायोगात्तनूनपादादिनामकानि यागान्तराणि विधीयन्ते, नन्वेवं सति संज्ञाभेदात्, कर्म्मभेदः सम्पद्यते नत्वभ्यासात्। तथा सति वक्ष्यमाणाधिकरणेन संकीर्य्येत। मैवम्, वैषम्यात्। "अथैष ज्योतिः" इत्यस्मिन् वक्ष्यमाणोदाहरणे यागावगमात् प्रागेव संज्ञात्वावगमात् संज्ञायाः कर्म्मभेदहेतुत्वम्। इह तु विधायकैर्यजति पदैर्यागेष्ववगतेषु भेदे चाभ्यासादवगते भिन्नानां यागानां समित्संज्ञाया अन्याः संज्ञा अपेक्षिता इति तनूनपादादीनां संज्ञात्वं पश्चादवगम्यते। तस्मादभ्यास एवात्र भेदहेतुः।

अथाङ्गाङ्गिभावाख्यं तृतीयाधिकरणम्—

एवं विद्वान् पौर्णमासीममावास्यामितीरितम्।
कर्म्मान्यदुत पूर्वोक्तसमुदायानुवादकम् ॥६॥
कर्म्मान्तरं स्यादभ्यासाद् ध्रौवं द्रव्यं हि देवता।
वार्त्रघ्नीत्यादितो लभ्यानुवादस्तु न युज्यते ॥ ७ ॥
वार्त्रघ्नीत्याज्यभागाङ्गव्यवस्थोक्ते र्न देवता।
पौर्णेत्यनूद्यते पौर्णमासीयुक्तं त्रिकं तथा ॥ ८ ॥
अमेत्यपि समूहस्य द्वित्वसिद्धिः प्रयोजनम्।
सहस्थितिः पौर्णमास्यामित्युक्तिभ्यां त्रिके त्रिके ।९
विद्वद्वाक्यविधौ विध्यावृत्तिराग्नेयकादिना।
विहितस्य फलित्वेन प्राधान्यमितरे गुणाः ॥१०॥

इदमाम्नायते "य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते" "य एवं विद्वान-

मावास्यां यजते” इति। अत्र यजतिना कर्म्मान्तरं विधीयते न तु प्रकृता आग्नेयादयः षड् यागा अनूद्यन्ते। आग्नेयादयश्च काल-संयुक्तास्तस्मिन् प्रकरण एवमाम्नायन्ते “यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमा वस्यायां पौर्णमास्याञ्चाच्युतो भवती”ति। “तावब्रूतामग्नीषोमावाज्य स्यैव नावुपांशु पौर्णमास्यां यजन्” इति। ‘ताभ्यामेतमग्नीषोमीय-मेकादशकपालं पौर्णमासे प्रायच्छत्’ इति। “ऐन्द्रं दध्यमावास्याया-मि”ति। “ऐन्द्रं पयोऽमावस्यायामि”ति। एतेभ्यः प्रकृतेभ्यः षड्भ्यः आग्नेयादिभ्यो विद्वद्वाक्यविहितस्य कर्म्मणोऽन्यत्वे सति पूर्वाधिकरणन्यायेन विध्यभ्यास उपपद्यते। न च कर्म्मान्तरे द्रव्य-देवतयोरभावः, ध्रौवाज्यादिसद्भावात्, अतएवोक्तम् “ध्रौवं साधारणं द्रव्यं देवता मान्त्रवर्णिकी। रूपवन्तौ ततो यागौ विधीयेते पृथ-क्त्वये”ति। “सर्व्वस्मै वा एतद् यज्ञाय गृह्यते यद्ध्रुवायामाज्यम्” इति ध्रौवस्य साधारणत्वं श्रुतम्। देवताया मान्त्रवर्णिकत्वमित्थ-मुन्नेतव्यं “तस्माद्वार्त्तघ्नी पौर्णमास्यामनूच्येते, वृधन्वती अमाव-स्यायामि”ति वार्त्रघ्नौ वृधन्वत्यौ चर्चौ क्रमेण कालद्वयोपेते कर्म्मणि विधीयेते। तत्र “अग्निर्वृत्राणि जङ्घनदि”त्येको वार्त्रघ्नो मन्त्रः, “त्वं सोमासि सत्पतिस्त्वं राजोत वृत्रहा” इत्यपरः। तयोरुक्तावग्नीषोमौ पौर्णमासदेवते। एवमनन्तराम्नातयोर्वृधिधातुयुक्तयोर्मन्त्रयोरुक्ता-वग्नीषोमावमावस्यादेवते। आभ्यां द्रव्यदेवताभ्यां रूपवत्त्वाद् यागान्तरमत्र विधीयते। षड् यागानुवादत्वे तदनुवादेन विधेयान्त-रस्य कस्यचिददर्शनाद्विद्वद्वाक्यमनर्थकं स्यात्। न केवलं तदानर्थ-क्यम्, किन्तु “पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत, अमावस्यायाममाव-स्यया यजेत” इत्येतदपि व्यर्थं स्यात्। न चैतत् कालविधायकम् यदाग्नेय इत्याद्युत्पत्तिवाक्यैरेव तद्विधानात्। कर्म्मान्तरत्वे तु कालं विधास्यति। तस्मात् कर्म्मान्तरविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः, आस्तां तावद्द्रव्यम्। देवता तु विधित्सितस्य कर्म्मान्तरस्य सर्व्वथा न

लभ्यते। वार्त्रघ्नयोर्वृधन्वत्योश्चाज्यभागदेवताप्रतिपादकत्वात्। होत्रे मन्त्रकाण्डे सामिधेनीरावाहननिगदं प्रयाजमन्त्रांश्चाम्नाय प्रयाजानन्तरभाविनो राज्यभागयोः क्रमे वार्त्रघ्नी वृधन्वत्यौ चाम्नाति। लिङ्गं चाग्निविषयं सोमविषयं च तत्रोपलभ्यते। ततो लिङ्गक्रमाभ्यामाज्यभागविषयत्वमवगम्यते। यत्तु "वार्त्रघ्नी पौर्णमास्याम्" इत्यादि वाक्यम्, तल्लिङ्गक्रमक्लृप्तयो राज्यभागाङ्गयोर्मन्त्रयुगलयोः कालद्वये व्यवस्थामाचष्टे। न तु नूतनकर्म्माङ्गतामनयोर्विदधाति। अतो रूपराहित्यात् विद्वद्वाक्यं कर्म्मान्तरविधायकं न भवति। किं तर्हि पूर्व्वप्रकृतेष्वाग्नेयादिषु षट्सु त्रिकरूपौ द्वौ समुदायावनुवदति। न च कालवाचिभ्यां पौर्णमास्यमावस्याशब्दाभ्यां यागानुवादानुपपत्तिः, तत्तत्कालविहितयोर्यागत्रिकयोरुपलक्षितत्वात्, नचानुवादो व्यर्थः, समुदायद्वित्वसिद्धेस्तत्प्रयोजनत्वात्। तत्सिद्धौ च "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत" इत्यस्मिन् फलवाक्ये षड्यागविवक्षया द्विवचननिर्द्देश उपपद्यते, यदप्युक्तम् अनुवादपक्षे पौर्णमास्यामित्यादिवाक्यवैयर्थमिति तदयुक्तम्, कालविधानासम्भवेऽप्येकस्य त्रिकस्य सहप्रयोगविधानात्। आग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीयाणां त्रयाणां पौर्णमासीकालविहितानां सहप्रयोगः पौर्णमास्या इत्यनेन तृतीयैकवचनान्तेन विधीयते। एवमितरत्रापि। ननु विद्वद्वाक्यस्य कर्म्मान्तरविधायकत्वाभावेऽपि नानुवादकत्वम्। तस्य यागविधायकत्वाभ्युपगमात्। "आग्नेयोऽष्टाकपालः" इत्यादि वाक्यानि तु विहितयागानुवादेन द्रव्यदेवतालक्षणगुणविधायकानीति चेत्? न, तथा सत्येकेन वाक्येनानेकगुणविध्यसम्भवात्। प्रतिगुणं पृथग्विधौ विध्यावृत्तिः प्रसज्येत। आग्नेयादिवाक्यानां विधायकत्वे तु विशिष्टविधित्वान्नास्ति विध्यावृत्तिदोषः। तस्मादाग्नेयादिवाक्यविहितानां विद्वद्वाक्यमनुवादकम्। किञ्चानुवादमनभ्युपगम्य कर्म्मान्तरविधिं वदतः प्रयाजादीनामाग्नेयादीनाञ्च गुणप्रधानभावो

न सिध्येत्। तथाहि। 'समिधो यजति' 'आघार माघारयति'इत्यादयः कालयोगरहिताः केचिद्‌विधय आम्नाताः । 'यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावस्यायाञ्च पौर्णमास्याञ्चे'त्यादयः कालयुक्ता अपरे । तेषामुभयेषां प्रकृतत्वात् 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इति वाक्येन सर्वेषां फलसम्बन्धो बोधनीयः। दर्शपूर्णमासाभ्यामिति द्विवचनं बहुवचनत्वेन परिणेतव्यम्। विद्वद्‌वाक्यविहिते द्वे कर्म्मान्तरे प्रयाजादय आग्नेयादयश्चेति। एतेषु द्वित्वासम्भवात्। सर्वेषाञ्च फलसम्बन्धे राजसूयगतेष्टिपशुसोमवत्‌समप्राधान्यात्‌प्रयाजादीनां गुणभावो न स्यात्, तदभावे चानङ्गत्वात् सौर्य्यादिविकृतिष्वाग्नेयादीनामिवातिदेशो न स्यात् ; अनुवादपक्षे तु त्रिकयोः कालयोगेन दर्शपूर्णमासशब्दार्हत्वात् समुदायद्वित्वेन द्विवचनार्हत्वाच्चाग्नेयादीनामेव फलसम्बन्धेन प्राधान्यम्। प्रयाजादीनां तु गुणभाव इति न कोऽपि दोषः। तस्माद् विद्वद्‌वाक्यमनुवादकम्।

अथोपांशुयाजापूर्वताख्यं चतुर्थाधिकरणम्—

उपांशुयाजमित्येषोऽनुवादोऽथवा विधिः ।
विष्ण्वादिवाक्ये विस्पष्टविधेरस्यानुवादता ॥११॥
जामित्वोक्तेरन्तराल उपांशुगुणके विधौ ।
सत्यर्थवादो विष्ण्वादिस्तद्रूपं ध्रौवमन्त्रतः ॥१२॥

इदमाम्नायते 'जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते; यदन्वञ्चौ पुरोडाशावुपांशुयाजमन्तरा यजति। विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय। प्रजापतिरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय,अग्नीषोमावुपांशु यष्टव्यावजामित्वाय' इति। तत्र विष्ण्वादिवाक्येषु विहितस्य यागत्रयसमुदायस्यानुवाद इति चेत्? मैवम्, आग्नेयाग्नीषोमीयपुरोडाशद्वयनैरन्तर्य्यकृतस्य जामित्वदोषस्य वाक्योपक्रम उपन्यासात्पुरोडाशयोरन्तराले किञ्चिद्

विधित्सितम्। न ह्यन्तरालगुणविशिष्टं विधेयं विष्णुादिवाक्येषु प्रतीयते। पूर्ववाक्ये तु तत् प्रतीयत इति विधायकं तद्वाक्यम्। नचात्र यजति इति वर्त्तमानापदेशः शङ्कनीयः पञ्चमलकारस्याश्रयणात्। अन्तरालकालवदुपांशुत्वगुणस्यापि विशेषणत्वात्तद्विशिष्ट-कर्म्मण उपांशुयाजनामकत्वम्। सत्येवं गुणद्वयविशिष्टकर्म्मण्याद्येन वाक्येन विहिते विष्णुादिवाक्यमर्थवादःस्यात्। न चात्र विहित-यागानुवादेन देवताविधिः शङ्कनीयः समाधातव्येन जामित्वदोषि-णोपक्रमात्, अजामित्वेन समाधानेनोपसंहाराच्च 'जामि वै' इत्यादेः 'अजामित्वाय' इत्यन्तस्य सर्वस्य महावाक्यैकत्वप्रतीतेः। न खल्वे-कस्मिन् वाक्ये विधेयबाहुल्यं सम्भवति। न चात्र विधित्सित-स्योपांशुयाजस्य द्रव्याभावः, ध्रौवस्य तद्द्रव्यत्वात्। नापि देवताया अभावः,नानाशाखासूपांशुयाजकर्मे पठितैर्वैष्णवप्राजापत्याग्नीषोमीय मन्त्रैर्विकल्पेन देवतात्रयस्य प्रतीयमानत्वात्। तस्माद् यजतीत्येतद् विधायकम्।

अथाघाराद्यपूर्वताख्यं पञ्चमाधिकरणम्—

अग्निहोत्राघारवाक्यमनुवादोऽथवा विधिः।
अरूपत्वात्तु दध्यूर्द्ध्ववाक्येनोक्तमनूद्यते ॥१३॥
गुणयसिद्धौ न दध्यादिगुणौ दृष्टा विशिष्टता।
रूपं दध्यादिमन्त्राभ्यामतोऽसौ गुणिनो विधिः ॥१४॥

इदमाम्नायते 'अग्निहोत्रं जुहोति' 'दध्ना जुहोति' 'पयसा जुहोति' इति। इदमपरमाम्नायते 'आघारमाघारयति' 'ऊर्द्ध्व-माघारयति' 'ऋजुमाघारयति' इति च। तत्राग्निहोत्रवाक्यं दध्यादि-वाक्यविहितस्य कर्म्मसमुदायस्यानुवादः, आघारवाक्यं चोर्द्ध्वादिवाक्य-विहितमत्र। नत्वेदुवाक्यद्वयं कर्म्मविधायकम्। कुतः? द्रव्यदेवता-

लक्षणस्य यागरूपस्याभादितिचेत्? तत्र वक्तव्यं किं दध्यादिवाक्येन गुणमात्रं विधीयते, किम्वा गुणविशिष्टं कर्म्म? नाद्यः, अग्निहोत्रादिवाक्यस्य त्वन्मते कर्म्मविधायकत्वाभावेन गुणिनः कस्यचिदसिद्धौ गुण्यनुवादपुरःसरस्य गुणमात्रविधानस्यासम्भवात्। द्वितीये विधिगौरवं स्यात्। तच्च सत्यां गतावयुक्तम्। अतोऽग्निहोत्रादिवाक्यं कर्म्मविधायकम्। तत्र द्रव्यं दध्यादिवाक्यैर्लभ्यते, देवता तु मान्त्रवर्णिकी। आघारेष्वेवं द्रव्यदेवते उन्नेतव्ये।

अथ पशुसोमापूर्वताख्यं षष्ठाधिकरणम्—

यजत्यालभतीत्येतावनुवादौ विधी उत।
गृह्णात्यवद्यतीत्याभ्यां विहितेऽर्थेऽनुवादिनौ ॥१५॥
नानुवादोऽपुरोवादे यज्यालभ्योरतो विधिः।
ग्रहणे सोमसंस्कारोऽवदाने पशुसंस्क्रिया ॥१६॥

'सोमेन यजेत' इति श्रूयते। तत्र "ऐन्द्रवायवं गृह्णाति मैत्रावरुणं गृह्णाति" इत्यादीन्यपि श्रुतानि। एवम् "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत" इति श्रूयते। तत्र "हृदयस्याग्रेऽवद्यति, अथ जिह्वायाः, अथ वक्षसः" इत्यादीन्यपि श्रुतानि। तत्रैन्द्रवायवादिवाक्यै र्यागा विधीयन्ते। इन्द्रवाय्वादिप्रातिपदिकै र्देवतानां तद्धितेन सोमरसद्रव्यस्य च प्रतीयमानत्वात्। एतेषां ग्रहणवाक्यविहितानां यागानां समुदायः "सोमेन यजेत" इत्यनेनानूद्यते। तथावदानवाक्येषु हृदयादिद्रव्यं श्रुतम्। ततो द्रव्यविशिष्टा यागास्तत्र विधीयन्ते। तदनुवादेन पश्वालम्भवाक्येऽग्नीषोमरूपा देवता विधीयते, तस्मादवदानवाक्यविहितानां यागानां समुदायः "पशुमालभेत" इत्यनेनानूद्यत इति प्राप्ते ब्रूमः, सति हि पुरोवादेऽनुवादो भवति। न चात्र पुरोवादोऽस्ति, "सोमेन यजेत" इत्यनेन प्रतीतस्यार्थस्य ग्रहणवाक्येष्वप्रतीतेः। न हि ग्रहणं यजनं भवति। नापि तद्धितप्रत्ययोक्तो रसः

सोमलता, नच तद्धितप्रत्ययः सर्व्वनामार्थे विहितः प्रकृतं ब्रूते, न तु रसमिति शङ्कनीयम्। "धारया गृह्णाति" इति रसस्यैव प्रकृतत्वात्। तथा "पशुमालभेत" इत्यनेन प्रकृतोऽर्थो नावदानवाक्येषु प्रतीयते। ततः पुरोवादाभावेनानुवादासम्भवाद्‌यजत्यालभतिभ्यां कर्म्मणी विधीयेते। ग्रहणवाक्येसु देवताविशिष्टः सोमसंस्कारो विधीयते। अवदानवाक्येस्व पशुसंस्कारः।

अथ कर्म्मभेदाख्यं सप्तमाधिकरणम्—

आहुतीस्तिस्र इत्यत्र कर्म्मैक्यमुत भिन्नता।
एकत्वं सकृदाख्यातात्संख्यावृत्त्या प्रयाजवत् ॥१७॥
आख्यातमात्रं नो मानं संख्यया बहुकर्म्मता।
आवृत्तेरेकादशत्वं तु प्रयाजे गत्यभावतः ॥१८॥
पशून् सप्तदश प्राजापत्यानित्यत्र भाष्यकृत्।
विचारमाह पूर्वत्र क्रियाबित्वस्फुटत्वतः ॥१९॥
बहुत्वोपेत पशुभिर्देवयोगादभिन्नता।
रूपस्य तेन कर्म्मैक्यं संख्या नात्र क्रियागता ॥२०॥
देवता सङ्गतस्यैव तद्धितार्थस्य पश्चिमः।
बहुत्वसङ्गमो रूपसंख्यया तत्क्रियाभिदा ॥२१॥

"तिस्र आहुतीर्जुहोती"ति श्रूयते। तत्र जुहोतीत्येतदाख्यातं "समिधो यजती"त्यादिवन्नाभ्यस्तं किन्तु सकृदेवाम्नातम्। तत एकमिदं कर्म्म; त्रित्वसंख्यातु तस्यैव कर्म्मण आवृत्त्या नेतव्या। यथा प्रयाजेष्वेकादशत्वसंख्या पञ्चानामेव प्रयाजानामावृत्त्या नीता तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः, किमिदमाख्यातं पदान्तरनिरपेक्षमेव कर्म्मैक्ये

प्रमाणं, उत पदान्तरान्वितम्? नाद्यः, वाक्यांशस्य पदमात्रस्य प्रमितिजनकत्वाभावात्। द्वितीये त्रित्वसंख्यया विशेषितेनाख्यातेन कर्म्मबहुत्वं गम्यते, प्रयाजानां तु पूर्व्वमेव पञ्चसंख्यावरुद्धत्वादावृत्ति-मन्तरेणैकादशत्वं दुःसम्पादम्। इह त्वेतद्विधितः पूर्व्वं कर्म्मणा एकसंख्यावरोधो नास्तीति वैषम्यम्। तदेतद्वृत्तिकारोदाहरणं भाष्यकारो नानुमन्यते, कर्म्मवाचिन आहुतिशब्दस्य विशेषणेन त्रिशब्देन कर्म्मबहुत्वस्य स्फुटतया पूर्व्वपक्षानुत्थानात्। इदं त्वत्रोदा-हरणं "सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभते" इति। अत्र प्रजापति-र्देवता येषां पशूनां ते प्राजापत्या इति तद्धितव्युत्पत्तौ बहुत्वोपेताः पशव एकं द्रव्यम्। ततो द्रव्यैक्याद्देवतैक्याच्च यागस्य रूपमभिन्न-मित्येकमिदं कर्म्म। या तु सप्तदश इति संख्या सा पशुद्रव्य-गता नतु पूर्व्वोदाहृतत्रित्वसंख्येव क्रियागता। तस्मान्न कर्म्मभेद-मापादयतीति प्राप्ते ब्रूमः, अत्र प्रजापतिर्देवता यस्य पशोः स प्राजापत्य इति तद्धितान्तं प्रातिपदिकं व्युत्पाद्य पश्चात्तद्धितान्त-प्रातिपदिकार्थस्य प्रजापतिदेवताविशिष्टपशोः कर्म्मत्वबहुत्वविव-क्षायामुत्पन्ने इमे द्वितीयाविभक्तिबहुवचने। तत्र प्रथमभाविन्या द्वितीयाविभक्तेरेव तद्धितोत्पत्तिवेलायामन्वयो नास्ति, कुतः पश्चाद् भाविनो बहुवचनस्यान्वयः? एवं सति प्राजापत्येत्यनेन तद्धितान्त-प्रातिपदिकेनैकं पशुद्रव्यमेकदेवतोपेतं यागस्य रूपं समर्थ्यते। तादृशानां रूपाणां बहुत्वाय बहुवचनम्। बहुत्वविशेषश्च सप्तदश इति निर्द्दिश्यते। तस्मादत्र संख्यया कर्म्मभेदः। एवं च सति अष्टमे वक्ष्यमाणं सप्तदशपशूनामेकादशिनपशुगणविकृतित्वमुपपद्यते।

* अथाष्टमाधिकरणम्—

अथैष ज्योतिरित्यत्र गुणो वा कर्म वा पृथक्।
गुणः सहस्रदानात्मा ज्योतिष्टोमे ह्यनूदिते ॥२२॥

* इदमपि कर्म्मभेदाधिकरणस्य प्रकारान्तरम्।

अथेति प्रकृते छिन्न एतच्छब्दोऽग्रगं वदेत्।
संख्ययेवान्यकर्मत्वमिह नूतनसंज्ञया ॥२३॥

"अथैष ज्योतिः, अथैष विश्वज्योतिः, अथैष सर्व्वज्योतिः, अनेन सहस्रदक्षिणेन यजेते"ति श्रूयते। अत्र प्रकृतं ज्योतिष्टोमं "एष ज्योति" रित्यनूद्य तस्मिन् सहस्रदानलक्षणो गुणो विधीयते, इति चेत्? न, प्रकृतस्य ज्योतिष्टोमस्य अथेत्यनेन विच्छिन्नत्वात्। न चैवं सति "अथैष ज्योति"रित्युक्त एतच्छब्दोऽनुपपन्न इति वाच्यम्? सन्निहितवाचिनैतच्छब्देनातीत-सन्निहितस्येवागामि-सन्निहितस्यापि परामर्शसद्भावात्। आगामिसन्निहितश्च ज्योतिःशब्दार्थः; स च ज्योतिःशब्दोऽतीतमपरामृशन्नपूर्व्वसंज्ञात्मकत्वान्नूतनं किञ्चित् कर्म्माभिधत्ते। ततो यथा पूर्व्वत्र संख्यया कर्म्मभेदस्तथात्रापि संज्ञया कर्म्म भिद्यते। विश्वज्योतिःसर्व्वज्योतिःशब्दयोरप्ययं न्यायो द्रष्टव्यः।

* अथ नवमाधिकरणम्—

गुणः कर्म्मान्तरं वा स्याद्वाजिभ्यो वाजिनं त्विति।
गुणो देवाननूद्योक्तसमुच्चयविकल्पतः ॥ २४ ॥
आमिक्षोत्पत्तिशिष्टत्वात् प्रबला तत्र वाजिनम्।
गुणोऽप्रविश्य कर्म्मान्यत्कल्पयेद्वाजिदेवकम् ॥२५॥

"तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमि"ति श्रूयते। घनीभूतः पयः पिण्ड आमिक्षा, जलं वाजिनम्। तत्र आमिक्षाद्रव्यभाजो ये विश्वेदेवा उक्ताः, ते वाजिभ्य इत्यनेनानूद्यन्ते। वाजोऽन्नमामिक्षारूपमेषामस्तीति तन्निष्पत्तेः।ताननूद्य वाजिनद्रव्यरूपो गुणो विधीयते, तच्च द्रव्यमामिक्षाद्रव्येण सह समुच्चीयतां विकल्प्यतां वेति प्राप्ते ब्रूमः,—उत्पत्तिशिष्टेनामिक्षाद्रव्ये-

* इदमपि कर्म्मभेदाधिकरणस्य प्रकारान्तरम्।

णावरुद्धे वैश्वदेवयागे वाजिनद्रव्यस्योत्पन्नशिष्टस्य प्रवेशाभावाद् वाजिनं वाजिशब्दार्थस्य देवतान्तरमापादयति । ततो द्रव्यदेवता-लक्षणस्य रूपस्य भिन्नत्वात् कर्म्मान्तरम् ।

अथ कर्म्मैक्याख्यं दशमाधिकरणम्—

दधिहोमेऽन्यकर्म्मत्वं गुणो वान्यस्तु पूर्ववत् ।
निर्गुणत्वादग्निहोत्रे युक्तो दध्यादिको गुणः ॥२६॥

'दध्ना जुहोती'ति श्रूयते, तत्र 'अग्निहोत्रं जुहोती'त्येतस्मात् प्रकृतात् कर्म्मणोऽन्यद्दधिहोमरूपं कर्म्मेति पूर्व्वन्यायेनावगम्यते, यथा पूर्व्वत्र वाजिनद्रव्येण कर्म्म भिद्यते, तथा दधिद्रव्येणेति चेत् ? न, वैषम्यात्, यथा वैश्वदेवो याग आमिक्षागुणावरुद्धस्तथाग्निहोत्रं न गुणान्तरावरुद्धम् । प्रत्युत निर्गुणत्वाद्गुणमाकाङ्क्षति । तस्मादयं गुणविधिः । एवं "पयसा जुहोती"त्यादिषु द्रष्टव्यम् । पयोदध्यादीनां सर्व्वेषामुत्पन्नशिष्टतया समबलत्वादेकैकेन द्रव्येणाग्निहोत्रनिष्पत्तेश्च व्रीहियववद्विकल्पः ।

अथ गुणकामाख्यमेकादशाधिकरणम्—

यद्दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति तत् पृथक् ।
गुणो वा भिद्यते कर्म्म धात्वर्थस्य फलित्वतः ॥२७॥
मत्वर्थगौरवादिभ्यो नान्यत्कर्मफलाय तु ।
गुणे विधेये धात्वर्थो विहितत्वादनूद्यते ॥२८॥

"दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादि"ति श्रूयते, तदिदं प्रकृतादग्निहोत्रादन्यत्कर्म्म । नत्वत्र विधिः, कुतः ? इन्द्रियकामस्येत्युक्तस्य फलस्य धात्वर्थमन्तरेण द्रव्यमात्रादनिष्पत्तेरिति चेत् ? मैवम्, कर्म्मान्तरविधौ दधिमता होमेनेन्द्रियं भावयेदिति मत्वर्थलक्षणाप्रसङ्गात् । गुणविशिष्टक्रियाविधौ गौरवात्, प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गाच्च ।

गुणमात्रन्तु फलाय विधीयते। यद्यपि दध्ना जुहोतीति प्राप्तं तथापि फलसम्बन्धो न प्राप्तः धात्वर्थाभावे फलासम्भव इति चेत्? न, अग्नि-होत्रं जुहोतीति विहितस्य धात्वर्थस्यानूद्यमानत्वात्।

अथ रैवत्याख्यं द्वादशाधिकरणम्—

उक्ताग्निष्टुतमेतस्य वारवन्तीयसाम हि।
रेवतीष्वृक्षु कृत्वेति श्रुतं पशुफलाप्तये ॥२९॥
रैवत्यादिर्गुणः कर्म्म पृथग्वा पूर्ववद्गुणः।
रेवतीवारवन्तीयसम्बन्धाख्यः पशुप्रदः ॥३०॥
साम्नोऽत्र फलकर्मभ्यां सम्बन्धे वाक्यभिन्नता।
तेनोक्तगुणसम्बन्धमन्यत् कर्म्मोच्यते फले ॥३१॥

"त्रिविदग्निष्टुदग्निष्टोमस्तस्य वायव्यास्वृक्ष्वेकविंशमग्निष्टोम-साम कृत्वा ब्रह्मवर्च्चसकामो यजेत" इत्यस्य सन्निधौ श्रूयते "एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेत" इति। अस्यायमर्थः, अग्निष्टोमस्य विकृतिरूपः कश्चिदेकाहोऽग्निष्टु-न्नामकः, स च पृष्ठस्तोत्रे त्रिवृत्स्तोमयुक्ततया त्रिविदित्युच्यते। अग्निष्टोमोक्थादीनां सप्तानां सोमसंस्थानां मध्येऽग्निष्टोमसंस्थारूप-त्वादग्निष्टोम इत्युच्यते। प्रकृतौ तृतीयसवन आर्भवपवमानस्योपरि यज्ञायज्ञीयं साम गीयते। तेन च साम्नाग्निष्टोमयागस्य समाप्यमान-त्वादग्निष्टोमसाम इत्यप्युच्यते। तच्च प्रकृतौ "यज्ञायज्ञा वो अग्नयः" इत्याद्याग्नेयीष्वृक्षु गीयते, अस्मिंस्त्वग्निष्टुति ब्रह्मवर्च्चसकामेन वायव्यास्वृक्षु तत्साम गातव्यम्। तच्च प्रकृताविवैकविंशस्तोमयुक्तम्। पशुकामस्य तु "रेवतीर्नः सधमादः" इत्यादिषु रेवतीष्वृक्षु वारवन्तीयं साम गायेदिति। तत्र रेवतीनामृचां वारवन्तीयनामकेन साम्ना यः सम्बन्धः सोऽयं पशुफलायाग्निष्टुति विधीयते, एतस्यैवेति प्रकृत-परामर्शकेनैतच्छब्देनान्यव्यावर्त्तकेनैवकारेण चाग्निष्टुतः समाप्यमान-

त्वात् । यथा पूर्व्वाधिकरणे इन्द्रियफलाय प्रकृतेऽग्निहोत्रे दधिगुणो विहितस्तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः, विषमो दृष्टान्तः, दध्नो होमजनकत्वं न शास्त्रेण बोधनीयम्, तस्य लोकतोऽवगन्तुं शक्यत्वात्। फलसम्बन्ध एक एव शास्त्रबोध्य इति न तत्र वाक्यभेदः। इह तु रैवत्यृगाधारकवारवन्तीयसाम्नोऽग्निष्टुत्कर्म्मसाधनत्वं फलसाधनत्वञ्चेत्युभयस्य शास्त्रैकबोध्यत्वाद्दुर्व्वारो वाक्यभेदः। तेन पशुफलकं यथोक्तगुणविशिष्टं कर्म्मान्तरमत्र विधीयते। एतच्छब्द एवकारश्च विधीयमानकर्म्मान्तरविषयतया योजनीयौ।

अथ सौभरनिधनयोः कामैक्याख्यं त्रयोदशाधिकरणम्—

वृष्ट्यन्नस्वर्गकामानां सौभरं स्तोत्रमीरितम् ।

निधनान्यपि हीषूर्ं इति वृष्ट्यादिकामिनाम् ॥३२॥

फलान्तरं किं वृष्ट्यादि हीषादीनामुतोदिते ।

सौभरे फलसंभिन्ने निधनं विनियम्यते ॥३३॥

फलान्तरं चतुर्थ्योक्तं वृष्टिकामाय हीषिति ।

सौभरस्य फलं वृष्टि हींषित्युक्त्या विवर्धते ॥३४॥

नोक्तवृष्ट्यन्नकामानामन्यत्वं प्रत्यभिज्ञया ।

नियमेऽपि चतुर्थ्येषा तादर्थ्यादुपपद्यते ॥३५॥

"यो वृष्टिकामो योऽन्नाद्यकामो यः स्वर्गकामः स सौभरेण स्तुवीत सर्व्वे वै कामाः सौभरे" इति समाम्नाय पुनः समाम्नातम्, "हीषिति वृष्टिकामाय निधनं कुर्य्यात्, ऊर्गित्यन्नाद्यकामाय, ऊ इति स्वर्गकामाय" इति, सौभरं नाम सामविशेषः, निधनं नाम पञ्चभिः सप्तभिर्वा भागैरुपेतस्य साम्नोऽन्तिमो भागः। तस्मिन्निधने हीषादयो

विशेषाः सौभरसामसाध्यस्तोत्रफलेभ्यो वृष्ट्यादिभ्योऽन्यानि वृष्ट्यादिफलानि जनयितुं विधीयन्ते, कुतः ? हीषादिविधिवाक्ये वृष्टिकामायेत्यादिना चतुर्थीश्रवणात्। तादर्थ्यं ब्रुवती हीषादीनां वृष्ट्यादिकामपुरुषशेषत्वं गमयति, तच्छेषत्वं च पुरुषाभिलषितफलसाधनत्वे सत्युपपद्यते। ततः सौभरस्य हीषितिनिधनविशेषस्य च फलभूते द्वे वृष्टी भवतः। तदुभयमेलनान्महती वृष्टिरिति प्राप्ते ब्रूमः, सौभरविधौ यो वृष्ट्यादिकामः स एव हीषादिविधौ प्रत्यभिज्ञायते, ततः सौभरस्य फलभूता ये वृष्ट्यादयस्त एव हीषादिवाक्येष्वनूद्यन्ते, इति न फलान्तरम्। अथोच्येत नूतनफलान्तराभावात् हीषादीनां च नानाशाखाध्ययनादेव सौभरे प्राप्तत्वादनर्थकोऽयं विधिरिति ? तन्न, फलत्रयकामानां त्रयाणामनियमेनैव हीषादिषु मध्ये यस्य कस्यचिन्निधनस्य प्राप्तौ विधेर्नियमार्थत्वात्। तादर्थ्यं तु फलान्तराभावेऽपि सौभरवाक्योक्तवृष्ट्यादिफलसाधने सौभरे हीषादीनां नियम्यमानत्वादुपपद्यते। तस्मादयं निधनविशेषनियमनविधिः॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीय-न्यायमाला-विस्तरे

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः।

अथ तृतीयः पादः।

तत्र ज्योतिष्टोमाङ्गताख्यं प्रथमाधिकरणम्—

रथन्तरं साम सोमे भवेत्तद्वद् बृहज्जगत्।
ऐन्द्रवायवशुक्राग्रयणाग्राश्च ग्रहाः श्रुताः॥१॥
रथन्तरादिसंयुक्तमन्यत् कर्म्माथवा गुणः।
गायत्रादियुतात्पूर्वादन्यद्वाप्राप्तितो गुणः॥२॥

सोमशब्दप्रकरणे ज्योतिष्टोमसमर्पके ।
ग्रहाग्रत्वं गुणस्तत्र व्यावृत्तिस्तु परस्परम् ॥३॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते "यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्र-वायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात्। यदि बृहत्सामा शुक्राग्रान्। यदि जगत्सामाग्रयणाग्रानि"ति। तत्र सोमशब्देन सोमलतासाधनको यागोऽभिधीयते। तस्मिंश्च यागे माध्यन्दिने सवने पृष्ठस्तोत्रे रथन्तर-बृहज्जगन्नामकानि सामानि विकल्पेन विहितानि। "अभि त्वा शूर" इत्येतस्यां योनावुत्पन्नं रथन्तरम्। "त्वामिद्धि हवामहे" इत्येतस्यामुत्पन्नं बृहत्। जगतीच्छन्दस्कायामृच्युत्पन्नं जगत्। ऐन्द्र-वायवः, मैत्रावरुणः, आश्विनः, शुक्रः, मन्थ्याग्रयणः, उक्थ्यः, ध्रुवः इत्यादिनामका ग्रहाः प्रातः सवने गृह्यन्ते। दारुपात्रेषु सोमरसस्य ग्रहणाद्ग्रहा भवन्ति। सोमयागस्य रथन्तरसामोपेतत्वपक्षे एतेषु ग्रहेष्वैन्द्रवायवः प्रथमं ग्रहीतव्यः। बृहत्सामोपेतत्वपक्षे शुक्रः, जगत्सामापेतत्वपक्ष आग्रयणः प्राथमिक इति विषयवाक्यार्थः। तत्र प्रकृतो ज्योतिष्टोमो गायत्रादि सामोपेतः, तद्व्यावृत्त्यर्थमिह रथन्तरादयो गुणाः कीर्त्यन्ते। तस्मादैन्द्रवायवादिगुणोपेतानि कर्म्मान्तराण्यत्र विधीयन्ते, इति प्राप्ते ब्रूमः, "यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादि"त्युक्तो यः सोमशब्द स्तेन प्रकरणेन चात्र ज्योतिष्टोमः समर्प्यते। समर्पिते तस्मिन् ययोक्तग्रहाग्रत्वं गुणो विधीयते। न च रथन्तरादिगुणानुवादेन ज्योतिष्टोमस्य व्यावृत्तिः सम्भवति, तस्य प्रातःसवनादौ गायत्रादिसामापेतत्वेऽपि पृष्ठस्तोत्रे रथन्तरादि-योगस्यापि सद्भावात्। किं तर्हि व्यावर्त्तत इति चेत्? रथन्तर-बृहज्जगतां परस्परव्यावृत्तिरिति वदामः। रथन्तरादयः पृष्ठस्तोत्रे विकल्पिताः। तत्र रथन्तरानुवादेनेतरौ पक्षौ व्यावर्त्त्येते। एव-मितरत्रापि। तस्माद्गुणविधिः। ननु यः प्रकृतो ज्योतिष्टोमः

सोऽन्येषां सोमयागानां प्रकृतिः। नहि प्रकृतौ जगत्यामुत्पन्नं साम विहितमस्ति। अत एव दशमाध्याये पञ्चमपादस्य पञ्चदशाधिकरणे प्रथमवर्णके "यदि जगत्सामा" इति वाक्योक्तमाग्रयणाग्रत्वं विकृतौ विषुवन्नामके मुख्येऽहनि व्यवस्थापितम्। बाढ़म्, तथापि नात्र कश्चिद्विरोधः। आग्रयणाग्रत्ववाक्यं न कर्म्मान्तरविधायकम्, किन्त्वन्येन विहिते सोमयागे यत्र जगत्साम सम्भवति तत्र गुणविधायकमित्येतावन्मात्रस्यात्र प्रतिपाद्यत्वात्।

अथावेष्टेः क्रत्वन्तरताधिकारताख्यं द्वितीयाधिकरणम्—

राजसूयं प्रकृत्येष्टिरवेष्ट्याख्या श्रुताच्च तु।
विप्रक्षत्रियविड्भेदाद्धविषां व्यत्ययः क्रमे ॥४॥
विप्रादेरनुवादः स्यात्प्रापणं वानुवादगोः।
व्यत्ययाय त्रयाणाञ्च राजत्वाप्राप्तिरस्ति हि ॥५॥
न राज्ययोगाद्राजत्वं क्षत्रियत्वं तु तत्त्वतः।
अप्राप्तप्रापणं तस्मान्न रथन्तरतुल्यता ॥६॥

राजसूयप्रकरणे काचिदिष्टिरवेष्टिनामिका श्रूयते "आग्नेयमष्टाकपालं निर्व्वपेत् हिरण्यं दक्षिणा। ऐन्द्रमेकादशकपालं ऋषभो दक्षिणा। वैश्वदेवं चरुं पिशङ्गी प्रष्ठौही दक्षिणा। मैत्रावरुणीमामिक्षां वशा दक्षिणा। बार्हस्पत्यं चरुं शितिपृष्ठो दक्षिणा"इति। तस्यामेवेष्टौ हविषां क्रमव्यत्ययः श्रूयते "यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाहुतिं हुत्वा तमभिघारयेत्। यदि राजन्य ऐन्द्रम्; यदि वैश्यो वैश्वदेवमि"ति। तत्र यथा पूर्व्वाधिकरणे ऐन्द्रवायवाग्रत्वं व्यवस्थापयितुं यदिशब्दयुक्तेन वाक्येन रथन्तरं निमित्तत्वेनानूदितम्। एवमत्रापि पञ्चमस्थाने श्रूयमाणं बार्हस्पत्यं चरुं मध्ये

तृतीयस्थाने स्थापयितुं "यदि ब्राह्मणः" इत्यादि निमित्तत्वेनानूद्यते। द्वितीयस्थाने श्रुतस्येन्द्रस्य तृतीयस्थानेऽवस्थापयितुं "यदि राजन्यः" इत्यनुवादः। वैश्वदेवस्य तु स्वत एव तृतीयस्थाने श्रवणात्तत्र मध्ये निधानविधिर्नित्यानुवादः। ननु राजकर्त्तृके राजसूये ब्राह्मणवैश्ययोः प्राप्त्यभावान्नानुवादो युक्त इति चेत् ? न, तयोरपि राज्ययोगहेतुराजशब्दार्थत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः, राजशब्दः क्षत्रियजातौ रूढः, न तु राज्ययोगस्तस्य प्रवृत्तिनिमित्तम्। प्रत्युत राज्यशब्दस्य राजयोगः प्रवृत्तिनिमित्तम्। राज्ञः कर्म्मेति विगृह्य राजप्रातिपदिकस्योपरि प्रत्ययविशेषविधानात्। ब्राह्मणवैश्ययोः प्रजापालनेन राजशब्द उपचरितः। तस्मादवेष्टौ ब्राह्मणवैश्यौ पूर्व्वमप्राप्तावनेन वचनेन प्राप्येते। ननु राजसूयस्य राजकर्त्तृकत्वात्तदन्तर्गताया अवेष्टेरपि तथात्वात्तस्यां ब्राह्मणवैश्ययोः प्रापणमिति चेत् ? मैवम्, अन्तरवेष्टेस्तदसम्भवेऽपि राजसूयादन्यैः प्रयुज्यमानायामवेष्टौ तत् सम्भवात्। तस्मादत्र ब्राह्मणादिकर्त्तृकं यथोक्तगुणविशिष्टं कर्म्मान्तरं विधीयत इति न रथन्तरादितुल्यत्वम्। यदिशब्दस्तु निपातत्वादनर्थकोऽर्थान्तरवाची वेत्यन्नेयम्।

अथाधानस्य विधेयत्वाख्यं तृतीयाधिकरणम्—

वसन्ते विप्र आदध्यात्तत्रैवोपनयीत तम्।
अनुवादः प्रापणं वानुवादः कालसिद्धये ॥७॥
अन्तरेणाग्निविद्याभ्यां कर्म्मानुष्ठित्यसम्भवात्।
क्लृप्ते आधानोपनीती प्राप्ता विप्रादयस्ततः ॥८॥
लौकिकाग्नेःपुस्तकाच्च तत्सिद्धेर्नास्ति कल्पनम्।
कालविप्रादिसंयुक्तमतोऽप्राप्तं विधीयते ॥९॥

"वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत, ग्रीष्मे राजन्यः, शरदि वैश्यः" इति श्रूयते। "वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत, ग्रीष्मे राजन्यम्, शरदि वैश्यमि"ति च, तत्र वसन्तादिकालविशेषं विधातुं ब्राह्मणादयोऽनूद्यन्ते, नच तेषां प्राप्त्यभावः क्रत्वनुष्ठानान्यथानुपपत्त्या क्लृप्तत्वात्। न ह्याहुत्याधारभूतमग्निमनुष्ठानप्रकारज्ञापिकां विद्यां च विना कर्म्मानुष्ठानं सम्भवति। अग्निश्च नाधानमन्तरेणास्तीति ब्राह्मणादिकर्त्तृकमाधानं कल्पयति। विद्या चोपनयनपूर्व्वकाध्ययनमन्तरेणासम्भवन्ती ब्राह्मणाद्युपनयनं कल्पयतीति तत्र प्राप्तिरिति चेत्? मैवम्, लौकिकाग्नौ होतुं पुस्तकपाठेनाधिगन्तुं च शक्यत्वे नाधानोपनयनयोरकल्पने ब्राह्मणादीनामप्राप्तेः, तस्माद् वसन्तादिकालविशिष्टे ब्राह्मणादिकर्त्तृके आधानोपनयने अत्र विधीयेते।

अथ गुणताख्यं चतुर्थाधिकरम्—

यद्दाक्षायण यज्ञेनस्वर्गकामो यजेत तत्।

कर्म्मान्तरं गुणो वोक्तदर्शादौ फलसिद्धये॥१०॥

गुणस्यास्याप्रसिद्धत्वात्कर्म्मभेदोऽवसंज्ञया।

गुणो व्युत्पत्तिशेषाभ्यामावृत्त्याख्यो न नाम तत्॥११॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते, "दाक्षायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेत" इति। तत्र दाक्षायणशब्दवाच्यस्य कस्यचिद्गुणस्य लोके प्रसिद्ध्यभावादुद्भिदादिवद्यजिसामानाधिकरण्येन कर्म्मनामत्वादथैष ज्यातिरित्यादिवदपूर्व्वसंज्ञायां कर्म्मान्तरविधिरिति चेत्? न, दाक्षायणशब्दस्यावृत्तिवाचकत्वात्। तच्च शब्दनिर्व्वचनाद्वाक्यशेषाद्वावगम्यते, तथाह्ययनमित्यावृत्तिरुच्यते। दक्षस्येमे दाक्षाः, तेषामयनमिति तन्निर्व्वचनम्। दक्ष उत्साही पुनः पुनरावृत्तावनलस इत्यर्थः। तदीयानां प्रयोगानामावृत्तिर्दाक्षायणशब्दार्थः। तथाचावृत्त्या युक्तः

प्रकृतो दर्शपूर्णमासात्मको यज्ञो दाचायणयज्ञः। आवृत्तिप्रकारस्तु "द्वे पौर्णमास्यौ यजेत, द्वे अमावस्ये" इत्यादि वाक्यशेषादवगम्यते। ततो दध्यादिवत्प्रसिद्धार्थत्वाद्दर्शपूर्णमासयोः प्रकृतयोरयं स्वर्गफलसिद्ध्यर्थमावृत्त्याख्यगुणविधिः, न तूद्भिदादिवत्कर्म्मनामधेयम्। एवं "साकं प्रस्थायीयेन यजेत पशुकामः" इत्यत्रापि द्रष्टव्यम्। अमावस्यायागे द्वौ द्वौ दोह्यौ संपाद्य चतसृणां दधिपयसोः कुम्भीनां सह संस्थापनं साकं प्रस्थायः। तद्युक्तो यागः साकं प्रस्थायीयः। तथा सति प्रकृते दर्शयागे पशुफलाय साकं प्रस्थायाख्यो गुणो विधीयते।

अथ पञ्चमाधिकरणम्—

वायव्यः श्वेत आलभ्यो भूतै्य सौर्य्यं चरुं तथा।
निर्वपेद्ब्रह्मतेजोर्थमीषामुष्टिनिरूपयोः ॥१२॥
गुणौ श्वेतं चरुं किंवा यावत्कथितकर्म्मणी।
फलार्थे अथवा यागे विशिष्टौ विहिताविह ॥१३॥
श्वैत्यं वायुस्पृगीषायामाग्नेये च रविप्रमे।
चरुर्गुणाश्चरुः स्थाली निर्वापस्तु तदाश्रितः ॥१४॥
फलहाने न तत् किं तु यावच्चोदितकर्म्म तत्।
द्रव्यादिरूपसम्पत्तेरवार्य्या यागतार्थिकी ॥१५॥

अनारभ्येदमाम्नायते "वायव्यं श्वेत मालभेत भूतिकामः" इति। "सौर्य्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्च्चसकामः" इति च। तथा दर्शपूर्णमासयोरिदमाम्नायते, "ईषामालभेत" इति। "चतुरो मुष्टीन्निर्वपति" इति च। ईषा शकटगतो लाङ्गलदण्डवद्दीर्घः काष्टविशेषः। तस्या आलम्भःस्पर्शः। तमेतं दर्शपूर्णमासगतमीषालम्भमनूद्य तस्यामाल-

भ्यायामीषायां श्वेतत्वगुणो विधीयते। तस्य च श्वेतकाष्ठस्य वायुना स्पृश्यमानत्वाद्वायव्यता सम्भवति। तथा चतुर्मुष्टिनिर्वपनमनूद्य चरुगुणत्वेन विधीयते। चरुःस्थाली। सा च निर्वापस्याश्रयः। निरुप्तस्य हविष आग्नेयतया सूर्य्यवत्प्रभासम्बन्धात् सौर्य्यत्वम्। भूति-ब्रह्मवर्च्चसे फले च सर्वकामिकयोर्दर्शपूर्णमासयोः पूर्वसिद्धे एवानूद्येते। तस्माद्गुणविधी इत्येकः पूर्वपक्षः। नहि फलपदयोर्नित्यवच्छ्रुतयोः सम्भवत्प्रयोजनयोश्च पाक्षिकानुवादत्वमानर्थक्यं वा युक्तम्। तस्माद्-गुणफलविशिष्टे कर्म्मान्तरे विधीयेते। तदापि यागस्याश्रयणा-दालम्भनिर्वापयोरेव श्रवणाद् यावदुक्तकर्म्मविधिरिति द्वितीयः पूर्वपक्षः। श्वेतपशुचरुद्रव्ययोः वायुसूर्य्यदेवतयोश्च स्पष्टं प्रतीयमान-तया रूपवतोर्यागयोरार्थिकयोर्वारयितुमशक्यत्वाद्द्रव्यदेवताविशिष्टयो र्यागयोर्विधिरभ्युपगन्तव्यः। भूतिकामो वायव्येन श्वेतेन पशुना यजेत; ब्रह्मवर्च्चसकामः सौर्य्येण चरुणा यजेतेत्येवं विधोऽर्थसिद्धो विधिः। द्रव्यदेवतासम्बन्धकल्पितस्य यागस्य लिङ् प्रत्ययेन कर्त्तव्यताविधावालम्भनिर्वापयोर्धात्वर्थयोः का गतिरिति चेत्? अनुवाद इति ब्रूमः। तत्प्राप्तिस्त्वार्थिकी, निर्वापालम्भावन्तरेण तत्तद्यागासिद्धेः। तस्माद्यागविधिरिति राद्धान्तः।

अथ संस्कारताख्यं षष्ठाधिकरणम्—

वत्सालम्भो यजिः स्पर्शो वा वायव्यादिवद्यजिः।
स्पर्शः स्याद्देवराहित्यात् संस्कारः प्रायपाठतः ॥१६॥

अग्निहोत्राधिकारे श्रूयते "वत्समालभेत" इति, तत्र विमतो वत्सालम्भो यजिः स्यात् प्राणिद्रव्यकालम्भत्वात्, वायव्यालम्भवदिति चेत्? न, देवतारहितत्वेन तद्वैषम्यात्। किञ्चायं वत्सालम्भो-ऽग्निहोत्राङ्गसंस्कारः, तत्प्राये पठितत्वादितरसंस्कारवत्। तस्मादयं स्पर्शमात्र विधिः।

अथ नैवारचरोरुपधानार्थाख्यं सप्तमाधिकरणम्—

चरुर्भवति नैवार उपधत्ते चरुं त्विति ।
यागः स्यादुपधानं वा यागः शेषोक्तदैवतः ॥१७॥
यागत्वानिश्चये शेषो नापेक्ष्योऽतो यजिः कुतः ।
किं तूपधानमात्रत्वं यावदुक्तं चरौ स्थितम् ॥१८॥

अग्नौ श्रूयते—"नैवारश्चरुर्भवति" इति, "चरुमुपदधाति" इति च। तत्र नीवारचरुद्रव्यको यागो विधीयते। न चात्र देवताया अभावः "बृहस्पतेर्वा एतदन्नं यन्नीवाराः", इति वाक्यशेषेण देवतासिद्धेः। उपधानन्तु यागोपयुक्तस्य प्रतिपत्तिः स्विष्टकृदादिवदिति प्राप्ते ब्रूमः—'यागविधौ निश्चिते सति पश्चाद्देवतायामपेक्षितायां वाक्यशेषबलाद्देवता क्लृप्तः इह तु देवताकल्पनेन यागविधित्वनिश्चयः। इत्यन्योन्याश्रयः। तस्मात्—इहोपधानमात्रं विधीयते।

अथ पात्नीवतस्य पर्य्यग्निकरणगुणकत्वाख्यमष्टमाधिकरणम्—

पर्य्यग्निकृतः पात्नीवत उत्सृज्यत इत्यसौ ।
यागो गुणो वा यागः स्यादन्वयाव्यवधानतः ॥१९॥
प्रत्यभिज्ञातमालभ्यमनूद्योत्सर्गशब्दतः ।
गुणः पर्य्यग्निकृत्याख्यं वक्त्युत्तरनिवृत्तये ॥२०॥
न दृष्टा परिसंख्याऽत्र चोदकात्प्राग्विधौ सति ।
पर्य्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिः क्लृप्तोपकारतः ॥२१॥

'त्वाष्ट्रं पात्नीवतमालभेत' इति प्रकृत्येदमाम्नातम्—'पर्य्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजन्ति' इति। तत्र—पर्य्यग्निकृतशब्देन संस्कृतपशुद्रव्यस्य पात्नीवतशब्देन पत्नीवन्नामकदेवतासंबन्धस्य च प्रतीयमानत्वादयं यागविधिः। एवं सति पर्य्यग्निकृतपात्नीवतशब्दयोरव्यवहितान्वयो लभ्यते।

सिद्धान्ते तु 'पर्य्यग्निकृतमुत्सृजन्ति' इत्यन्वयं वाञ्छन्ति। तदा व्यवहिता-न्वयो दुर्व्वारः। तस्मात् वायव्यपशुवद्यागविधिः इति प्राप्ते, ब्रूमः— अनारभ्याधीतत्वान्नास्ति वायव्ये प्रकृतप्रत्यभिज्ञा। इह त्वालभ्यत्वेन प्रकृतः पशुः पात्नीवतशब्देन प्रत्यभिज्ञायते। तमनूद्य पर्य्यग्निकृतशब्दा-न्वितेन 'उत्सृजन्ति' इत्याख्यातेन पर्य्यग्निकरणाख्यो गुणो विधीयते। न च प्रकृतिगतस्य पर्य्यग्निकरणस्य विकृतौ चोदकेन प्राप्तत्वादनर्थकोऽयं विधिरिति वाच्यम्। उपरितनाङ्गाननुवृत्तेर्विधिप्रयोजनत्वात्। नन्वेवं सति परिसंख्या स्यात्। सा च दोषत्रयदुष्टा। स्वार्थत्यागः, अन्यार्थ-स्वीकारः, प्राप्तबाधश्चेति त्रयोदोषाः। पर्य्यग्निकरणवाक्ये स्वार्थो विधि-स्त्यज्येत, अन्यार्थो निषेधः स्वीक्रियेत, चोदकप्राप्तान्युपरितनाङ्गानि बाध्ये-रन्। मैवम्। 'पर्य्यग्निकरणोत्तरभावीन्यङ्गानि नानुष्ठेयानि' इत्येतस्याः परिसंख्याया अनङ्गीकारात्। कथं तर्हि तन्निवृत्तिः 'आर्थिकी' इति ब्रूमः। चोदकप्रवृत्तेः प्रागेवायं विधिः प्रवर्त्तते, प्रत्यक्षोपदेशस्य शीघ्र-बुद्धिजनकतया कल्प्यातिदेशात्प्रबलत्वात्। तथासत्युपदिष्टैरेवाङ्गैर्निरा-काङ्क्षायां विकृतौ चोदकस्याप्रवृत्तेरेवोपरितनान्यङ्गानि न प्राप्यन्ते। न चानेन न्यायेन पर्य्यग्निकरणात् प्राचीनानामप्यप्राप्तिरिति वाच्यम्। विधीयमानस्य पर्य्यग्निकरणस्य नूतनत्वे सत्युपकारकल्पनापत्त्या प्रकृतौ यत्क्लृप्तोपकारं पर्य्यग्निकरणं, तदवस्थापन्नस्यैवात्र विधेयत्वात्। प्रकृतौ च प्राचीनाङ्गानन्तरभाविन एवोपकारः क्लृप्त इत्यत्रापि तादृशस्यैव विधानात् पर्य्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिः सिद्धति। एवं च सति 'उत्सृजन्ति' इत्याख्यातेन यथोक्तपर्य्यग्नि करणविधावर्थसिद्ध उपरितनाङ्गोत्सर्गो धातुनाऽनूद्यते। तदेवमत्र गुणविधिः।

अथ अदाभ्यादीनां ग्रहनामताधिकरणे नवमाधिकरणम्—

यददाभ्यं गृहीत्वेति गृह्णात्यंशुमिति द्वयम्।

तद्यागो वा गुणो यागः स्याददाभ्यांशुनामतः ॥२२॥

ग्रहयोरेव नाम स्यादानन्तर्य्याद्विधिस्तयो: ।
गुणोऽतस्तस्य वाक्येन ज्योतिष्टोमाभिगामिना ॥२३॥

अनारभ्य श्रूयते—'एष वै हविषा हविर्यजते, योऽदाभ्यं गृहीत्वा सोमाय यजते' इति, परा वा एतस्याऽऽयु: प्राण एति, योंऽशुं गृह्णाति" इति च । तत्र—अदाभ्यशब्दस्य ज्योतिरादिवदपूर्व्वनामत्वात्तन्नामको यागो 'यजते' इत्याख्यातेन विधीयते । 'अंशुम्' इत्यत्र यजतेरश्रवणेऽपि नामविशेषबलादेवापूर्व्वयागविधि:। नचात्र द्रव्यदेवतयोरभाव:, ग्रहण-लिङ्गेन ज्योतिष्टोमविकृतित्वावगतौ तदीय विध्यन्तातिदेशेन तत्सिद्धे:-- इति प्राप्ते, ब्रूम:—भवत्वदाभ्यांशुशब्दयोर्नामत्वम्। ते च नामनी ग्रहयो-रेव स्याताम्, नतु यागयो: । 'गृहीत्वा' इति शब्दस्यानन्तरमेव पाठात्। यजतिस्तु व्यवहित: । तादृशोऽपि यजिरंशुवाक्ये नास्ति । तस्माद्ग्रहयो-रेवात्र विधि:। ग्रहणञ्च ज्योतिष्टोमगतस्य सोमरसस्य संस्काररूपो गुण: ऐन्द्रवायवादिग्रहणसमानत्वात्। यद्यप्यत्र न प्रकृतो ज्योतिष्टोम:, तथाऽपि तत्संबन्धिग्रहणद्वारा वाक्यस्य ज्योतिष्टोमगामित्वम् । अतएव 'सोमाया-दाभ्यां गृहीत्वा' इति निर्द्दिश्यते । अथवा तैत्तिरीयाणां षष्ठकाण्डे षष्ठे प्रपाठके प्राकरणिकं विनियोजकं वाक्यं द्रष्टव्यम् । तस्मात्—ज्योतिष्टोमे गुणविधि: ।

अथ अग्निचयनस्य संस्काराख्यं दशमाधिकरणम्—

अग्निं चिनुत इत्यत्र यागो वा संस्कृतिर्यजि: ।
लिङ्गेन यागनामत्वाद्यजिना चानुवादत: ॥२४॥
रूढ्या द्रव्यस्य नामैतदङ्गे राधानवच्चिति: ।
संस्कार: संस्कृते वह्नावग्निष्टोमोविधीयते ॥२५॥

"य एवं विद्वानग्निं चिनुते" इत्येवं विधाय श्रूयते—"अथातोऽग्नि-मग्निष्टोमेनानुयजति, तमुक्थेन, तं षोडशिना, तमतिरात्रेण" इत्यादि।

अत्र—अग्निशब्दो यागवाची, स्तोत्रशस्त्रादेः क्रतुलिङ्गस्य श्रूयमाणत्वात्। तच्च लिङ्गमेवं श्रुयते—'अग्नेः स्तोत्रम्, अग्नेः शस्त्रम्' इति, 'षडुपसदोऽग्नेश्चित्यस्य भवन्ति' इति च। यदि लिङ्गं प्रापकापेक्षम्, तर्हि यजिना तदनुवादः प्रापकोऽस्तु। "अग्निमग्निष्टोमेनानुयजति" इत्येतस्मिन्वाक्ये 'अग्निं यजति' इति यजिसामानाधिकरण्यात् 'उपांशु यजति' इतिवद्यागनामत्वम्। अथोच्येत अनुशब्दस्याग्निशब्देनान्वयादग्न्यन्वयोऽग्निष्टोमस्य इति। तथाप्यग्नेः पुरोयजने सत्यग्निष्टोमस्यानुयजनं सम्भवति। देवदत्तमनुगच्छति यज्ञदत्तः' इत्यत्र देवदत्ते पुरोगमनदर्शनात्। तस्मात् "अग्निं चिनुते" इत्यत्राग्निनामको याग आख्यातेन विधीयते। चिनोतिस्तु "इष्टकाभिरग्निं चिनुते" इति वाक्यप्राप्तस्य चयनस्य सोमयागविकृतित्वेन प्राप्तस्य ग्रहणमुदायस्येवानुवादः—इति प्राप्ते, ब्रूमः, अग्निशब्दो रूढ्या वह्निद्रव्यमाचष्टे। रूढिश्च क्लृप्ततया लिङ्गादिकल्प्याद्यागवाचित्वाद्बलीयसीति न यागनामत्वम्। न चात्र यागरूपमस्ति। द्रव्यदेवतयोरसिद्धेः। अतः "अग्निमादधीत" इत्युक्ताधानवत् 'अग्निं चिनुते' इत्युक्तं चयनमग्निद्रव्यसंस्कारः। न च संस्कृतस्य विनियोगाभावः, "अग्निमग्निष्टोमेन यजते" इत्यादिवाक्यैरग्निष्टोमादौ विनियोगात्। तस्मात्—संस्कारविधिः।

अथ मासाग्निहोत्रादीनां क्रत्वन्तराख्यं एकादशाधिकरणम्—

मासं जुहोत्यग्निहोत्रं गुणोऽन्यत्कर्म्म वा गुणः।
अनूद्य प्राप्तकर्म्मात्र मासोऽप्राप्तो विधीयते ॥२६॥
उपसद्भिश्चरित्वेति नित्ये तासामसम्भवात्।
अनेकस्याविधेश्चान्यत्कर्म्म प्रकरणान्तरात् ॥२७॥

कुण्डपायिनामयने श्रुयते—"उपसद्भिश्चरित्वा" "मासमग्निहोत्रं जुहोति" "मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत" इति। अत्र—प्राप्तं नित्याग्नि-

होत्रमनूद्य मासलक्षणो गुणोऽप्राप्तत्वाद्विधीयते इति चेत् ? मैवम् । किं मास एव विधीयते, उत "उपसद्भिश्चरित्वा" इत्युक्तोपसदोऽपि । नाऽऽद्यः, उपसदामपि नित्याग्निहोत्रप्राप्तिरहितानां त्वन्मते विधातव्यत्वात् । न द्वितीयः, प्राप्ते कर्म्मण्यनेकगुणविधौ वाक्यभेदापत्तेः । ननु मा भूत्तर्हि गुणविधिः । कर्म्मान्तरत्वे किं प्रमाणम् इति चेत् ? 'प्रकरणान्तरम्'—इति ब्रूमः । न ह्येतन्नित्याग्निहोत्रस्य प्रकरणम् , असन्निहितत्वात् । अयनस्य ह्येतत् प्रकरणम् , अयनमारभ्याधीतत्वात् । का तर्हि नित्याग्निहोत्रे गुणविधिशङ्का—इति चेत् ? प्रकरणस्यासमर्पकत्वेऽप्यग्निहोत्रशब्दे नैतत्समर्पणादेषा शङ्का भवति । सा च वाक्यभेदापत्त्या निराकृता । तथा सति स्वतःसिद्धं प्रकरणभेदं निराकृत्य प्रकरणैक्यापादनेन गुणं विधापयितुं प्रवृत्तस्याग्निहोत्रशब्दस्य शक्तौ निरुद्धायां तदवस्थः प्रकरणभेदो नित्याग्निहोत्रादिदं कर्म्म भिनत्ति । अग्निहोत्रशब्दो धर्म्मातिदेशार्थ इति सप्तमे वक्ष्यते । ननूपसन्मासाभ्यां विशिष्टमिदं कर्म्म विधीयते । ततो वाजिनन्यायेन गुणभेदात् कर्मभेदः, न प्रकरणभेदादिति चेत् ? न । वैषम्यात् । 'उपादेयतया विधेयो गुणो वाजिनम् । मासस्त्वनुपादेयः' इत्येकं वैषम्यम् । 'द्रव्यत्वेन रूपान्तर्गतं वाजिनम्, मासो न तथा' इत्यपरं वैषम्यम् । परमार्थतस्त्वत्र प्रथमतरप्रतीतेन प्रकरणभेदेन सिद्धं कर्मभेदं गुणभेद उपोद्बलयति । ततः प्रकरणान्तरमेवात्र भेदहेतुः ।

अथ आग्नेयादिकाम्येष्ट्याख्यं द्वादशाधिकरणम्—

अष्टाकपालमाग्नेयं रुक्कामः प्राकृते फलम् ।
कर्म्मान्यद्वा फलं भानात् पूर्व्वन्यायाप्रवेशनात् ॥२८॥
मा भूद्भिन्नं प्रकरणं कर्म्मान्तरमसन्निधिः ।
अनारभ्याधीतमेतद्रूपं त्वन्यूनमीक्ष्यते ॥२९॥

अनारभ्य श्रूयते—"आग्नेयमष्टाकपालं निर्व्वपेद्रुक्कामः" इति ।

रुक्कामस्तेजस्कामः । अत्र इष्टीनां प्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासगतमाग्नेय-यागमनूद्य तत्र तेजस्कामरूपं फलं विधीयते । कुतः—वाक्येनाऽऽग्नेय-यफलसम्बन्धस्य भासमानत्वात् । न च पूर्व्वोक्तमासाग्निहोत्रन्यायेन कर्म्मान्तरत्वम्, वैषम्यात् । तत्रायनमारभ्याधीतत्वादस्ति प्रकरणान्तर-त्वम् । इह त्वनारभ्याधीतत्वेन प्रकरणमेव तावन्नास्ति, कुतोऽत्र प्रक-रणान्तरत्वम् । किञ्च मासोऽनुपादेयः, अग्निहोत्रानुसारेण सम्पादयितु-मशक्यत्वात् । फलं तूपादेयम्, दार्शपौर्णमासिकाग्नेयानुसारेण तेजसः कामयितुं शक्यत्वात् । तस्मात्—फलविधिः—इति प्राप्ते, ब्रूमः प्रकर-णान्तरत्वाभावेऽप्यनारभ्याधीतत्वादसन्निधिरस्त्येव । स एवात्र कर्मभि-नत्ति । न चात्र वाजिनन्यायेन कर्मभेदः, अष्टाकपालद्रव्याग्निदेवता-त्मनो रूपस्योभयत्रैकविधत्वात् । यदि प्रकरणान्तरत्वामप्यसन्निधिकृत-मित्यसन्निधिरेव मासाग्निहोत्रकर्मभेदहेतुः, तर्हि तस्यैवायं प्रपञ्चोऽस्तु । फलं च मासवदनुपादेयम् । अन्यथा साधनवदफलत्वप्रसङ्गात् । कामना च विषयसौन्दर्य्यज्ञानात्स्वत एवोत्पद्यते, न तु विधिश्रवनात्सम्पद्यते । यद्यधिकरणयोर्न्यायभेदः, यदि वा न्यायैक्यम् । सर्वथा तेजस्कामेष्टिः कर्म्मान्तरम् । काम्येष्टिकाण्डपठितेषु "ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः" इत्यादिष्वयमेव न्यायो द्रष्टव्यः ।

अथ अवेष्टेरन्नाद्यफलकत्वाधिकरणे त्रयोदशाधिकरणम्—

यजेतस्मे पौर्णमास्यां यावज्जीवं तथैतया ।
अन्नाद्यकाम इत्यादौ कर्म्मभेदोऽथवा गुणः ॥३०॥
विध्युपादानयोरैक्याद्देशादेरनुपादितः ।
आवश्यके कर्म्मविधौ तद्भेदः पुनरुक्तितः ॥३१॥
देशादियोगस्याप्राप्तेर्विधिर्न ह्येकता तयोः ।
पुंशब्दयोर्व्यापृतित्वात्पुनरुक्त्या त्वनूद्यते ॥३२॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे देशकालनिमित्तान्याम्नायन्ते—"समे यजेत" "पौर्णमास्यां यजेत" "यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत" इति। अवेष्टिप्रकरणे फलमाम्नातम् "एतयाऽन्नाद्यकामं याजयेत्" इति आदिशब्देन संस्कारो गृहीतः। स च दर्शपूर्णमासप्रकरणे समाम्नातः—"शेषं स्विष्टकृते समवद्यति" इति। तत्र देशकालनिमित्तफलसंस्कारा अननुष्ठेयत्वादनुपादेयाः। अतएव न विधेयाः। उपादानविधिशब्दयोः पर्य्यायत्वात्। ततः कर्मविधिः—इत्यवश्यमभ्युपेयम्। तत्र प्रकरणिनो दर्शादेः पूर्व्वविहितस्यैवैभिर्वाक्यैः पुनर्विधाने "समिधो यजति" इत्यादिवदभ्यासादेव कर्मभेदः इति प्राप्ते ब्रूमः—देशादीनामविधेयत्वेऽपि विहितकर्मणा सह तेषां सम्बन्धो विधीयताम्। स च कर्मवत् पूर्व्वं न विहित इत्यप्राप्ताद्विधिमर्हति। यदुक्तम्—उपादानविधिशब्दौ पर्य्यायौ इति। तदसत् 'अप्रवृत्तप्रवर्त्तनं विधानम्, तच्च पुरुषविषयः शब्दव्यापारः। अननुष्ठितस्यानुष्ठानमुपादानम्, तच्च कर्मविषयः पुरुषव्यापारः' इति महान्भेदः। योऽपि—दर्शादीनां पुनर्विधिः सोऽपि देशादिसम्बन्धं विधातुं कर्म्मानुवादः—इति न कर्मभेदमावहति। "समिधो यजति" इत्यादौ विधेयगुणान्तराभावेनानुवादासम्भवात् पुनर्विधानं भेदहेतुः—इति वैषम्यम्।

अथ आग्नेयद्विरुक्तेः स्तुत्यर्थताख्यं चतुर्दशाधिकरणम्—

दर्शपूर्णमासप्रोक्त आग्नेयः केवलोऽप्यसौ ।
दर्शे यदिति वाक्याभ्यां कर्म्माण्यद्वाऽनुवादगीः ॥३३॥
अभ्यासादन्यकर्म्मत्वं दर्शेष्टौ द्विः प्रयुज्यताम् ।
एकत्वप्रत्यभिज्ञानादनूक्त्यैन्द्राग्नसंस्तुतिः ॥३४॥

"यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति" इति कालद्वये विहितम्। "यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवति" इत्येकस्मिन्काले पुनर्विहितम्। तत्र अविशेषपुनः श्रुतिलक्षणेनाभ्या-

सेन प्रयाजातामिव भेदः। तथा सत्याग्नेययागस्य दर्शकाले द्विः-प्रयोगः—इति चेत्? न। प्रत्यभिज्ञानादाग्नेयस्यैकत्वे सत्येककाल-वाक्यस्यानुवादकत्वात्। न चानुवादो व्यर्थः, विधेयैन्द्राग्नस्तुत्यर्थत्वात्। यद्यप्याग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावस्यायां भवति। तथाऽपि न केवलेनाग्निना साधुर्भवति। इन्द्रसहितोऽग्निः समीचीनतरः। तस्मात्—'ऐन्द्राग्नः कर्त्तव्यः' इति विधेयस्तुतिः। प्रयाजवैषम्यं तूक्तमेवानुसन्धेयम्।

इति श्रीमाधवीये जैमिनीय-न्यायमाला-विस्तरे
द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः।

——(०)——

अथ चतुर्थः पादः।

तत्र यावज्जीविकाग्निहोत्राख्यं प्रथमाधिकरणम्—

यावज्जीवं जुहोतीति धर्म्मः कर्म्मणि पुंसि वा।
कालत्वात् कर्मधर्मोऽतः काम्य एकः प्रयुज्यताम्॥१॥
न कालो जीवनं तेन निमित्तप्रविभागतः।
काम्यप्रयोगो भिन्नः स्याद्यावज्जीवप्रयोगतः॥२॥

"वह्वृचब्राह्मणे श्रूयते—यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति" इति। तत्र—यावज्जीवशब्दो मरणावधिकालपरः। तत्कालसम्बन्धस्य प्रकृते काम्याग्निहोत्रे पूर्वमप्राप्तत्वात् 'जुहोति' इत्यनूदिते कर्मणि विधीयते। तथा सत्यस्य वाक्यस्य नित्यप्रयोगविधायकत्वाभावेन वाक्यान्तरविहितः काम्यप्रयोग एक एवाग्निहोत्रस्य पर्य्यवसति। स च काम्यप्रयोगोऽभ्यसितव्यः, सकृदनुष्ठानस्य "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः" इत्यनेनैव सिद्धत्वात्। 'यावज्जीवम्' इत्यस्य कालविधेर्वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। तस्मात्—

अयं कामाकर्मणोऽभ्याससिद्धये कालरूपधर्मविधिः इति प्राप्ते, ब्रूमः— यावज्जीवशब्दो न कालस्य वाचकः, किन्तु लक्षकः। वाच्यार्थस्तु—कृत्स्न-जीवनम्। नच —जीवनं कर्मधर्मत्वेन विधातुं शक्यम्, तस्य पुरुषधर्मत्वात्। तच्च पुरुषधर्मं निमित्तीकृत्याग्निहोत्रप्रयोगो विधीयते। न च— अत्र कर्मभेदः, तद्धेतूनां शब्दान्तरादीनामभावात्। न च—अभ्यासस्तद्धेतुः, निमित्तविशेषसद्भावेनाविशेषपुनः श्रुतेरभावात्। अतः प्रयोग-भेदः पर्य्यवस्यति, जीवनस्यात्र निमित्तत्वात्। सति निमित्ते नैमित्तिकस्य त्यागायोगान्नित्यत्वमर्थसिद्धम्। न च—जीवननिमित्तनैरन्तर्य्येण प्रयोग-नैरन्तर्यापत्तिः, सायंप्रातःकालयोर्विहितत्वात्। तस्मात्—जीवनस्य पुरुषधर्मत्वान्नित्यकामप्रयोगौ भिन्नौ।

अथ सर्वशाखाप्रत्ययैककर्मताख्यं द्वितीयाधिकरणम्—

शाखाभेदात् कर्म्मभेदो न वा, कर्म्माच्च भिद्यते।
दृष्ट काठकनामादि बहु भेदस्य कारणम् ॥३॥
ग्रन्थद्वारादिना ह्येते युज्यन्ते भेदहेतवः।
रूपादिप्रत्यभिज्ञानादभिन्नं कर्म्म गम्यते ॥४॥

काठककाण्वमाध्यन्दिनतैत्तिरीयादिशाखासु दर्शपूर्णमासाख्यं कर्माऽऽम्नातम्। तत्र शाखाभेदात्कर्म भिद्यते। कुतः—भेदकरणानां नाम भेदादीनां बहूनामुपलम्भात्। काठक—काण्वादिको नामभेदः। कारीरी-वाक्यान्यधीयानाः केचिच्छाखिनो भूमौ भोजनमाचरन्ति, शाखान्तरा-ध्यायिनो नाऽऽचरन्ति, इति धर्मभेदः। एकस्यां शाखायामधीताः "इषे त्वा" इत्यादयो मन्त्राः, पलाशशाखाच्छेदादयः क्रियाश्च, शाखान्तरेऽप्य-धीयन्त इति पुनरुक्तिः। एवमशक्त्यादयो भेदहेतव उदाहार्याः। न ह्यल्पायुषा मनुष्येण सर्वशाखाध्ययनपूर्वकं कर्मानुष्ठानं कर्त्तुं शक्यम्। तस्मात्—शाखाभेदेन कर्मभेदः। इति प्राप्ते ब्रूमः—रूपाद्यभेदादेकं

कर्म । आग्नेयाष्टाकपालादियागरूपं यदेवैकस्यां शाखायाम्, तदेवान्यत्राप्युपलभ्यते । "दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत" इति यागरूपः पुरुषव्यापारश्चैकविधः । 'दर्शपूर्णमासौ' इति कर्मनामाप्येकम् । 'स्वर्गकामः' इति फलसम्बन्धोऽप्येकः । तस्मात्—अभिन्नं कर्म । पूर्वपक्षहेतवस्त्वन्यथासङ्गच्छन्ते । काठकादिकं ज्योतिरादिवन्नकर्मनाम, 'काठकेन यजेत' इत्यश्रवणात् । 'काठकमधीते' इति प्रयोगाद्ग्रन्थनामेत्यवगन्तव्यम् । भूभोजनादिरध्ययनधर्मः । 'पुनरुक्तिरध्येतृभेदान्न दुष्यति' । अल्पायुषाऽपि शाखान्तरस्थोपसंहारन्यायेन कर्मानुष्ठातुं शक्यते । तस्मात् अनन्यथासिद्धरूपप्रत्यभिज्ञानाच्छाखाभेदेऽपि कर्म न भिद्यते ।

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

द्वितीयोऽध्यायश्च समाप्तः ।

——(*)——

আমাদের প্রকাশিত পুস্তকাবলী—

১। **হিতোপদেশীয়মিত্রলাভ**—মূল, অন্বয়, বাচ্যান্তর, টীকা, হিন্দী বঙ্গভাষানুবাদ, শ্লোকানুক্রমণী, গ্রন্থকার-জীবনকথা, পরিশিষ্ট, প্রশ্ন ও চিত্রাদি পরিশোভিত ১॥০

২। **শ্রুতবোধ**—মূল, অন্বয়, টীকা, ছন্দোদাহরণ, হিন্দী-বঙ্গানুবাদ, পরিশিষ্ট, শ্লোকানুক্রমণিকা সহ [২য়াবৃত্তি] ।০

৩। **কুমারসম্ভব**—মূল, অন্বয়, বাচ্যান্তর, মল্লিনাথ-টীকা, হিন্দী-বঙ্গভাষানুবাদ, প্রশ্নোত্তর, কবিকথা, শ্লোকস্থ পৌরাণিকবার্ত্তা সুদৃশ্যচিত্র প্রভৃতি সহ ... ১॥০

৪। **রঘুবংশ**—মূল, অন্বয়, বাচ্যান্তর, মল্লিনাথ-টীকা, টিপ্পনীপ্রভৃতি বহুজ্ঞাতব্যবিষয় ও হিন্দী-বঙ্গভাষানুবাদ যুক্ত ... (যন্ত্রস্থ) ৩॥০

৫। **মালবিকাগ্নিমিত্র**—উৎকৃষ্টটীকা, গ্রন্থসমালোচনা প্রভৃতি সহ ১॥০

৬। **দশকুমারচরিত**—নিরন্তরাব্যাখ্যা, হিন্দী-বঙ্গভাষানুবাদ, গ্রন্থসমালোচনা প্রভৃতি সহ (২য়াবৃত্তি, যন্ত্রস্থ) ১৷৷৷০

৭। **কিরাতার্জ্জুনীয়**—মূল, অন্বয়, বাচ্যান্তর, অনুক্তালঙ্কারনির্দ্দেশ, মল্লিনাথ-টীকা, হিন্দী-বঙ্গভাষানুবাদ, বিস্তৃত সমালোচনা, গ্রন্থকার-জীবনকথা সহ (যন্ত্রস্থ) ৩।০

৮। **সাংখ্যসার**—টীকা ও পরীক্ষারপ্রশ্ন সহ ॥০

৯। **সাংখ্যকারিকা**—কারিকা, গৌড়পাদ-ভাষ্য, উৎকৃষ্ট টীকা ও বঙ্গানুবাদসহ ॥০

১০। **যোগসূত্র**—মণিপ্রভাটীকা, হিন্দী-বঙ্গভাষানুবাদ, সূত্রপাঠ, সূত্রানুক্রমণিকা প্রভৃতি সহ ১॥০

১১। **বেদান্তসার**—রামানুজকৃত উৎকৃষ্ট ব্যাখ্যাসহ ১॥০

১২। **মীমাংসাপরিভাষা**—উৎকৃষ্ট টীকাসহ ॥০

१३। सारमञ्जरी—अति उपादेय टीकासह ॥०
१४। लकारार्थनिर्णय--संस्कृतशिक्षार्थीर अत्यावश्यकीय ।/०
१५। लिङ्गानुशासन—लिङ्गनिर्णयात्मक उत्तम पुस्तक ॥०
१६। सामवेदसंहिता—(आग्नेयपर्व) सायणभाष्य-ऋषि-च्छन्दोदेवता-वङ्गानुवाद ओ परीक्षा-प्रश्न सहित ॥/०
१७। जैमिनीयन्यायमाला—[१म २य अध्याय] ग्रन्थकार-कृत टीका सह [परीक्षा-पाठ्य] १॥०
१८। वृत्तरत्नाकर—अति उतकृष्ट टीकासह ॥/०
१९। प्राकृतप्रकाश-वररुचिकृत प्राकृतभाषार व्याकरण १।०
२०। प्राकृतलक्षण—चण्डकृत प्राकृतभाषार व्याकरण १)
२१। प्रवन्ध-कल्पलतिका—(प्रथमस्तवके 'रचनाशिक्षा') आधुनिक प्रणालीते संस्कृते रचना शिखिवार अति अपूर्व पुस्तक, एरूप उतकृष्ट पुस्तक आर प्रकाशित हय नाइ २)
२२। प्रवन्धकल्पलतिका—[द्वितीयस्तवके 'समालोचना'] परीक्षा-पाठ्य समस्त काव्य, नाटक ओ प्रचलित काव्य नाटकेर विस्तृत समालोचना, नायकादिसिद्धान्त। परिवर्त्तित ओ परिवर्द्धित [द्वितीयावृत्ति] १॥०
२३। प्रवन्ध-कल्पलतिका—(तृतीयस्तवके 'कविजीवनी) इहाते प्राचीनकविदिगेर जीवनी, अनुरूपश्लोक, पौराणिक-वार्त्ता प्रभृति बहु विषय युक्त (यन्त्रस्थ) १॥०
२४। लघुसिद्धान्तकौमुदी—मूल, वृत्ति ओ प्राञ्जलवङ्गानुवाद सह ३॥०
२५। सर्व्वदर्शनसंग्रह—विस्तृतटीका सह [यन्त्रस्थ] १०)

संस्कृतपुस्तकालय
पुस्तक प्राप्तिस्थान— { ५८, कर्णवालिस ष्ट्रीट, कलकत्ता
इण्डिया